Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 12 воскресенье № 184 (14384)

1925 чылда үнелеттинген

Өртээ 3 коп.

«Шынга» чагаалар:

А КЫЖЫН КАНЧААРЫЛ?

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң кол сиген шөлдерин эрткен пятница хүнүнде эргий кезип чордум. Силос салган, сенаж кылган, сиген кескен чангыс-даа кижини көрбедим. Совхозтуң мурнакчы дээн малчыннарының бирээзинден айтырдым:

— Чайның сөөлгү айы ортаа чедип, күс, кыш чоокшулаан-дыр, а мал чеми белеткээн совхозтуң ажыл-ишчилери көзүлбес — чүге ындыг чоор, малчын?

Ниитинин болгаш хуу малга чем белеткелиниң пятниша хүнүнде соксай бергениниң ийи чылдагаанын малчынның чугаазындан билип алдым: сөөлгү хүннерде «Ак-Туруг» совхозтуң девискээринге чаъстаашкын эгелээн. Бир чылдагааны ол. А ийиги чылдагааны — пятниша хүнүнде алдын, мөңгүн болгаш аная-даа куда дүжүрери «Ак-Туругда» сөөлгү үеде чанчыл болуп бар чыдар.

Алдын, мөңгүн, аная-даа куданы дүжүрери — чоннуң амыдыралында кончуг чугула, өөрүнчүг болуушкун-дур. Ынчалзажок күс барык дүшкен, кыш чоокшулаан бо үеде куданы пятниша эвес, а суббота хүнүнде кылза кандыгыл? деп тайылбырны кылыр болза, «Ак-Туругнун» ажыл-ишчилери чөпсүнүп, үүлдүгзүүлүшкүн-биле хүлээп алыр дээрзинге бүзүрээр мен. Ноябрьга чедир ам он бир пятниша бар-дыр. А кудага совхозтуң ажыл кылып шыдаар барык бүгү аныяк кижилери чыглыр болду, пятницаның ажыл хүнү олар хилис эрттирер, суббота, воскресенье хүнневи базала колдуунда түннел чок болуп, ноябрьга чедир үжен ажыг хүннер аная эртер апаар-дыр.

Чаъстаашкындан чалдаанган, аная олурарга, ниитинин, аренданың, хуунун малынга чемни ким белеткеп бээрил? Кыштын чыккылама соогунда Саян артындан диленип, база катап саван сураглаар бис бе? Агаар-бойдустун байдалы кайда-даа берге болган үеде саванны биске бээр бе, ынчаш? Бо дугайында «Ак-Туруг» совхозтуң удуртукчулары, специалистери, малчыннары, черле ынчаш бүгү ажыл-ишчилери эки бодап көөр болза, чогуур-дур.

Эрткен пятниша хүнүнде Кожайның Үзүкке алдын куда, совхоз төвүнге үш аная куда болду. Амы-хуунун болгаш бүдүрүлге черинин автомашиналары, оларның чолаачылары кайы-даа кудада эмгежок хөй турду. А сиген шөлдери ээн. Улуг-Хем районнун бүгү девискээринге ышкаш, «Ак-Туруг» совхозтуң сиген шөлдериге бо чылын кандаашкын болуп, чаъстаашкын орай эгелээн. Ынчалзажок мал чемин белеткээринге сиген чок деп санаа болбас. Улуг-Ховунун, Кара-Сугнун, Кужур-Арыының, Чаш-Талдың девискээринде сиген хөлбенейнип чыдар. Ол терен сигенни колдуунда үүтле хол кадыыры-биле кезер, онгул-чингил черлерде үнген. Совхозтуң бүгү ажыл-ишчилерин эвилелдеп, хол кадыыры-биле сигенин үүге кезип болбазыл?

Шаанда кырган-ачам Кара-Сугнун Алдыы-Өзен деп черден ийи сараат сигенни кескеш, кургаттайн, шаараш серилер кырынга салып алырга, кыжын ногаан хевээр болур турган. Чаъстаашкын болгаш куда хөөнүнге алыспайн, бүгү күштү мал чемин белеткээринче мөөнүзүрин совхозтуң удуртулгазынга сүмелеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ДЕТКИИР МЕН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партияның платформазының дугайында телевизорга чоокта чаа үүе чугаалаан. Ол экономика талазы-биле үүлдерге холбаштыр чуртта санхөөнү экижидер болгаш быжыглаар, күрүне чээлизи облигацияларны тарадыр, бистиң республикага 10 миллион рубль түүнүг чээлиин чурттакчы чоннуң ортузунга сайгарарын көргеп диген.

Күрүне чээлизи дээрге Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында, даштыкы капиталистиг күрүнелериниң экономика талазы-биле ыйыышкынындан уштунуп, хамааты дайынга үрелген ажыл-агыйны дүрген катап тургузарынга дузалаан. Оон сөөлүнде Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгеге болгаш дайын соонда, катап тургустунуушкунга, улус ажыл-агыйының улам ынай хөгжүлдезинге улуг салыышкын болган. Ындыг чээлилер Тывага 30 чылдарның төнчүзүнде болгаш 40—50 чылдарда сайгартынып турган. Чыл бүрүде чоруткан чээли бүрүзү улус ажыл-агыйын өй-шаанда акшаландырарынга улуг идигни көскүзү-биле берген. Чижээлээрге, улус өөредилгезинин, кадык камгалалының, культураның албан черлерин акшаландырып, оон ажылдакчыларының шалын-төлевирин өстүрүп, шөлээ дыштанылгазын дүргедедиринге кол хөреңги болуп турган.

Совет Эвилелинге күрүне чээлизин 1957 чылда чоруткаш, оон соонда 20 чыл хуусаа иштинде соксаткан. Моон-биле чергелештир кижилер холунда облигацияларны төлеп бээрин шиитпирлээн. Ол облигацияларның чамдык кезин кырганнарның холдарында ам-даа төлеттинмээн артып турар. Кажан Л. Брежнев күрүневи удуртуп эгелээнде, чоннуң чыын берген хөренгизи боостаага четкен. Оон ынай күрүнеге-даа, ниити хереглелге-даа акша, чиг эт херек чок, үүгле бар акшаның күсели-биле чер болганда кижилериң шалының өстүрер, арагалаар, хөглээриниң аргазын берип турган. Оон бир фактызы мындыг. 1970 чылда В. И. Ленинниң төрүттүнген 100 чыл оюнга улуг белеткел ажылы бүгү чуртка болгаш оон даштынга-даа чоруп турган. Аная холбаштыр бир талазында, Ленинге совет кижи бүрүзүнүң көскү турасказы, ийи талазында, күрүнени акша-хөренгизинге немелде болур. Ол ышкаш шалынның өскен дөзүн быжыглап, кижилериң арага салып алыр акшаларын эвээжедип, бар облигацияларны эгидип төлээрин дүргедедир.

Чурттун Сибирь девискээринде өөредилге черлериниң сургуулдар столоваяларының, буфеттериниң чеминин өртээн 50 хуу чиигедир сорулга-биле, юбилей облигациязын үндүрүп тарадыр саналы СЭКП обкомунга киирдим. 1970 чылдың апрельдин № 357 харыы бижиктте: «Силерниң чагаакарны С. К. Тока кичээнгейлиг номчаан. Үстүкү органнарга бижээн үүлүнүрин тургузарын дилээн. Бирги секретарының дузалакчызы Н. Чичинин. Ол сүмени күүсеттим». Май айда № 455 харыы: «Силерниң СЭКП ТК-га В. И. Ленинниң төрүттүнгениниң 100 чыл ою-биле холбаштыр юбилейлиг күрүне чээлизин үндүрер дугайында санал киирген чагаарга чогуур харыы-тайылбыр бээрин ТК обкомга дааскан. Ук айтырыгга тайылбыр мындыг:

Совет күрүнениң төөгүзүнде удаа-дараа үндүрүп тургулаан чээлилер, улус ажыл-агыйының, оран камгалалының болгаш культура тургузуушкунунуң сонгаарладып болбас сорулгаларын шиитпирлээринге күрүнениң санхөө курлавырларынга немелде кылдыр чоннуң хөренгизин киириштирери-биле үндүрүп турган. Бо үеде Совет күрүнениң сан-хөө курлавырлары үүгле үстүнде адааның черлериниң эвлечлиг сорулгаларын шиитпирлээринге четчир эвес, а харын чоннуң материалдыг байдалын улам экижидериниң эргежок чугула хемчеглерин алырынга четчир апарган. СЭКП обкомунуң секретары К. Шойгу».

Четчир-ле турган боор харын. Каш-ла чыл иштинде элезинче кудулкан суг эвес, ам чүү деп билирил? Ынчаарга Сибирьде студентилер, сургуулдар столоваяларының, буфеттериниң чеминиң өртээн үүге харылаваанył? Орта элдепсинген мен. Чартык харыы болган. Төп Комитетте кымның харыызын кезик-чамдыызын дамчыткан үүве. Облигация, чээли ынчан-на херек турган ужурлуг. Оон башка ам магазиниер куруглавас, ажыл чок аныяктар турбас, чоннуң пенсия хандырылгазы бедээн, эмнелге, школа, уруглар албан черлери дыка сайзыраан, көдээ чоннуң, ылангыя малчыннарның, хандырылгазы экижээн турар ийик. СЭКП-ниң платформазында чурттуң экономиказын чогумчуларының хемчеглерин дүргедедири чугула деп партия санап турар дээнин деткиир мен. Күрүне чээлизи — оон кол үүлү ол. Бо бүгү кижилерге ажык-дуза чедирер.

Оюн ТОВУУ.

Күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ХОМУДАЛЫМ

Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунуң ажыл-ишчилериниң сураглыг шин чогаадыкчызы Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бодун» көөрү-биле 52 кижи автобустуг Кызылга келдивис. Мен амы-хууда бо шиинни дөрт удаа көрүп турарым бо. «Хайыраан боттуг» бо удаада көргеш, шагда ойнап турганынга арай четпес дээрден башка эки-дир деп үнеледим. Ук шиинин үезинде тываларның аажы-чанын эки билир болганындан артистер Максим, Кара-кыс Мунзуктарны, Виктор Көк-оолду, Дмитрий Дамба-Даржааны, Хүргүлек Конгарны, Борис Бады-Сагаанны, Александр Тавакайны, шынап-ла, хуулгаазын ойнап, овур-хевирлерин диргизип турган артистер деп хүндүлээр мен.

Амгы артистериниң боттарының ойнаан рольдарынга үстүнде хоочуннар дег тергиин кылдыр ойнап шыдаваза-даа, чоннуң эргиде аажы-чанын өөренип, улуг улустуң аян-шинчизин шингээдип ап турары көскү. Караның ролюнда Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Т. Ондар черле бүзүрелдиг ойнаар-дыр. Седиптин ролюн Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Каадыр-оол Сагды ойнаан болза деп кожа орган эш-өөрүмнүң саналынга каттыжар мен. Шиини дыка-ла көрүксел көрдүвүс. Ынчалза-даа кайы артистин кандыг рольда ойнап турары билдинмеди. Артистерни чарлавайн, чонга таныштырбайн, шиини эгелей бээри көдээден келген кижилерге кончуг таарымча чок болур-дур, кымны кым таныырыл.

«Хайыраан боттун» кол рольдарынга сагыштан ыравас кылдыр ойнап чораан артистеривистиң бирээзи Дмитрий Даваевич Дамба-Даржаа болгай. Оода чадаарда шин мурнунда күжүрүүн адын адап, хүндүткелдин езулалын кылган болза эки-ле үүве ийик. Ол уран артистин, театрның хоочунунуң мөчээнин солунга чарлаан соонда, ук шиини көргенивис ол үүве. Шиини көрген кижилерге хомудалдар хөй болду. Театрның ядаргайы бе, артистерниң үнү чогу ол бе, көрүкчүлерни хүндүлевези ол бе, эң артында азы ортузунга олурган көрүкчүлерге үүг-даа дыңналбас, үүгле артистерниң аастары шимчээр болганы дыка-ла хомуданчыг чорду.

Арагачы БИЧЕКЕЙ.

Каа-Хем районнуң Суг-Бажы суур.

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

РСФСР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ЧУГУЛА ИНИЦИАТИВАЗЫ

1990 чылдың август 2-де РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтың хурал эрттиргенин солуниар дыңнаткан болгай. Аная Тыва АССР-де тургустунуп келген байдал, корум-чурумну быжыглаар, националлар аразында харылзааларны экижидип чогумчудар болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде хожудаашкынны ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Тываның совет, партия, эргехоойлу камгалаар органнарының, төлээлекчилериниң болгаш Тывада байдалдың кандыг-янзылыг бооп турарын өөренип көөр дээш республиканга чораан РСФСР-ниң бөлүк депутаттарының хуралга берген саналларын өөренип көргеш, сөөлгү үеде Тывада байдал нарыыдап, кем-херек үүлгедир чорук кончуг көвүдеп, националлар аразында байдал чидигленип, орус дылга чугаалажыр чон өске черлерже көжүп чоруп турар апарган деп түүнелди хуралга үндүрген. Бо бүгү үүлдер эргелеп башкарылганың чагырып-дужаар методтарының хөй чылдар дургузунда үргүлчүлеп келгениниң, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин планнаарынга болдунуп турган боттуг эвес үүлдериниң, национал дылдың культураның, төөгүүнүң, чанчылдарның онзагай үүлдерин барымдаалап көрбейн келгениниң, бойдусту кайы-хамаанчок үрегдеп турганының база республиканың совет, эргехоойлу камгалаар болгаш ажыл-агый органнарының ажылында улуг четпестерниң уржуундан тыптып келген.

Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде чыдып калган үүлдерни ажып эртериниң, националлар аразында харылзааларны экижидериниң, республиканы кем-херек үүлгедир чорутар-биле демиселди күштелдириниң талазы-биле тодаргай хемчеглерни көрген комплекстиг программаны ажыллап кылгаш, 1990 чылдың август төнчүзүнге чедир РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге чугаалажып көөрү-биле киирип кээр деп даалганы хуралдан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге берген. Ол программаны ажыллап кылыр бөлүктү Тыва АССР-ниң эртем болгаш практиктиг ажылдакчыларындан, РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының төлээлекчилериден тургускан.

Программаны ажылдап кылып турар үеде улус ажыл-агыйының структуразында хажыдыышкынынары чок болдурар, көдээ ажыл-агыйны көскүзү-биле көдүрер, көдээ ажыл-агый продукциязы болбаазырадып кылыр күүлерни калбартыр, көдээде социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр хемчеглерни баш удур өөренип көөр. Республиканың бүдүрүлге болгаш социал структуразын эде көөр, санхөөнү экижидер, бюджетти быжыглаар, өске республикалар болгаш ниити күрүне-биле кады ажылдажылганы улам хөгжүдер, ажылдавайн турар кижилерни ажылга хаара тудар хемчеглерни программага киирер.

Национал кадрларны белеткээринин, үндезин чоннуң дылын болгаш культуразын, чанчылдарын болгаш езулалдарын катап тургузарының, оларның хостуг үезин эрттириниң айтырыгларынче кичээнгей программаны салдынган турар ужуулуг.

Тыва АССР-ниң ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чоруун эң улуу-биле тургузар хоойлуждулга актыларының төлевилелни белеткээрин саналаан. Ол ышкаш республиканың, крайларның, областарның болгаш тус черлериниң солуниарында үүлдериниң, теле болгаш радио дамчыдылгаларының утка-шынарын кыска хуусаада сайгарын көөр даалганы чазактын чогуур органнарынга берген. Улустар аразынга ангыланыышкын тургузуп, оларның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн дорамчылап турар авторларның ындыг үүлдерин соксадыр. Ындыг чоруктарның түннелдерин «Советская Россия» солуниг парлаарын болгаш Россия телевидениезинин база радиозунун каналдарынга дамчыдарын организаастаар.

Тыва АССР-ниң эрге-хоойлу камгалаар органнарын быжыглаар, оларны техниктиг хекселдер-биле хандырар, специалистер-биле быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкининин өзүлдезин тус чер органнары-биле кады докладыр, Тыва АССР-ниң хамаатыларының эргелерин, ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн камгалаар талазы-биле немелде хемчеглерни РСФСР-ниң ИХМ болгаш РСФСР-ниң Юстиция министерствозу алыр.

Тыва АССР-ниң девискээринде заповедниктиң болгаш заказниктериниң кызыгаарларын эде көөрүп, бойдустуң өзүмнерин болгаш дириг амытаннарын камгалаарын күштелдирер талазы-биле хемчеглерин тодарадырын, аная эргежок чугула материал-техниктиг болгаш сан-хөө курлавырларын тускайлаарын, бойдус камгалаар ажылдың удуртукчуларынга болгаш специалистеринге үндезин чурттакчыларны хаара тударын РСФСР-ниң Бойдус камгалалының күркомунга дааскан.

Республикада тургустунган байдалды ажып эртериниң практиктиг дуза чедирерин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинин Даргазының оралакчызы И. Т. Гаврилов баштаан ажылчын балыкке дааскан, ук бөлүк дөгустун ийиги он хонуунда Тыва АССР-ге келир.

Тургустунган чамдык айтырыгларны тус черниң болуунга шиитпирлээри-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазының чалалгазын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев үүлээн алган. Ол 1990 чылдың августун ийиги чартыында чедип келир.

(Бистиң корр).

Шылгалда

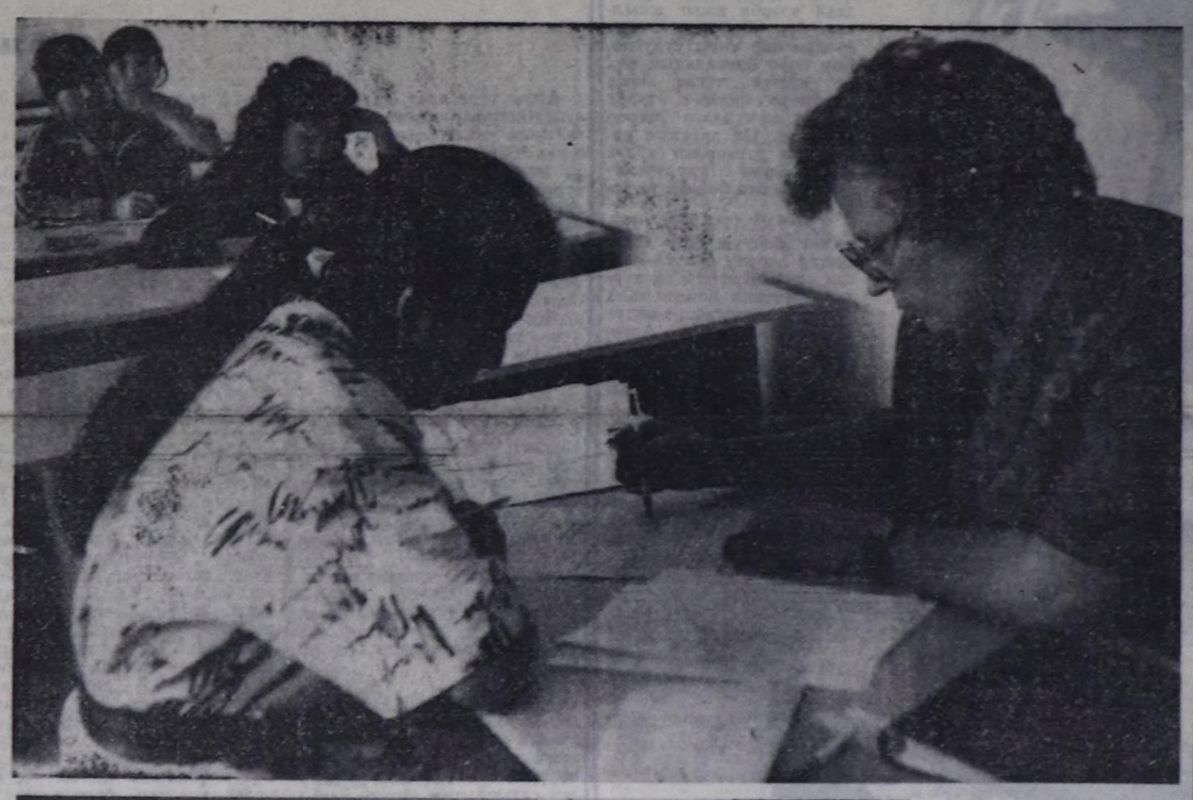

Кызылдың педагогика институтунда дээди өөредилге черлеринче киреринин шылгалдалары доосту берген. Чер-черден келген оолдар, кыстар математикага аас-биле шылгадып турда, чуруктарны тырттырган.

Чуруктарда: ол институттуң башкызы Лидия Михайловна Миронова аас-биле шылгалданы хүлээп ап олурары. Педагогика институтунуң шылгалдаларын чедишкинниг дужаагаш, ам ол өөредилге черинин септелгезинде ажылдай берген Виктория Агбаан биле Кыргыс Чодураа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ССРЭ-ниң Дээди Соведин чыылдырар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединин дөрткү сессиязын 1990 чылдың сентябрь 10-да Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль.

1990 чылдың август 10.

ЭЭП ЧЕДИП КЕЛГЕН

1990 чылдың август 9-та, Москваны-биле 11 шак 35 минута турда, «Мир» комплекстен космонавтылар Анатолий Соловьев биле Александр Баландин черде ээп чедип келген. Космонавтыларның аппарады Аркалык хоорайның соңгу-чөөн талазында 72 километр черге кээп хонупкан. Черге келгеш соонда оларның кадыныы байдалы эки болган.

Космонавтылар үр үеник дургузунда кылып келген шинчилел болгаш шенелде ажылдарының түннели болур 130 килограмм чүүктү бадырып келгеннер. А. Соловьев биле А. Баландин черже ээп кээринин мурнунда ийи удаа ажык космос делгеминче үнүп, селтелге ажылын кылганнар.

Бо хүннерде космоста Геннадий Манаков биле Геннадий Стрекалов ажылдап турар.

50 МУҢ РУБЛЬ ШАҢНАЛ

Үнелиг үүлдер чыыллазының совет фонд клубунуң кежигүү В. Е. Магидстиң квартиразындан бо чылдың июль 27-де чырык хүндүс хөй санныг чуруктарны, шаандакы шагның бургаанарын, хол-биле шеверлээшкин уран үүлүнүң үнелиг эртинезин оор алган. XVII—XVIII үүс чылдарның чурукчуларының чогаалдарын болгаш өске-даа үүлдерин оорлаан кижини тывар талазы биле истелге үргүлчүлеп турар.

Үнелиг ол хире үүлдерни чырык хүндүс оорлаан тавырылга, ындыг хевирлиг кем-херек үүлгедиишкини моон мурнунда ССРЭ-ге болбаан деп, истелге органнарының ажылдакчылары санап турар. Бо кем-херек үүлгедиишкинни илередириниң нарының база оорлаан үүлдер үнелиг болгаш бүгү чоннуң байлаа болуп турарын барымдаалааш, оорну илередир, оорлаткан эртинези тывар, истелгени дүргеп доозар талазы-биле боттут дуза чедирген кижиге 50 муң рубль түүнүг шаңналды Культураның совет фондузунуң баштаар чери чарлаан.

Теегүүн эртинезин тыл, оорну илередиринге киришкен кижилерге бежен муң рубльдиг шаңналын тыпсыры-биле акшаны ам белеткеп каан. Чырык хүндүс болган оорлашкынны илередиринге идепкейлиг киржирин Культураның совет фондузунуң баштаар чери дилеп турар.

(СЭТА).

Бөгүн — Тудугжунуң хүну

Кызылда аныяк тудугжу, улус депутаттарының хоорай Совединиң депутады Владимир Ондарга удурткан дашчылар бригадазы ажылынга сес шак четкелекте келди. Парлалга ажылдакчыларының чурттаар бажыңының дөрткү каъдында ханалар салыр ажылынче кириптилер.

Дашчылардан Александр Чооду, Тактал Түмен хоюдуг белеткээр участокта ажылдай бердилер. Тудугнуң бедик кранында кыс кижиниң үнү дыңналды. Хоюдугну кылырын хожудатпас улус болду. Тудугнуң кезектерин бир машинада эккелди. Ам ону дөрткү каътче кран дузазы-биле үндүрүп эгеледилер.

Дөрткү каътта ажылдар хайныышкынныг-ла- д ы р. Өрээлдер аразының ханаларын Николай Монгуш баштаан дашчылар кылыр. Валерий Донгак бажыңның бир бичии өрээлинде туйбу салып, чай чок болуп турлар. Олег Ондар база ооң чанында хоюдугну кудуп, ажылын ылавылады. Бо тудугжуларның кайызы-даа Кызылдың тудугларынга он ажыг чылдарда дашчылаан. Бедик мергежилдиг болганындан ханалар салыры кончуг шалыпкын чоруп тур. Дөрт дугаар каъттан хоорай кыдыында тулаалыг черде эрги бажыңнар, оларның аразында огородтар чаптыла берген көстүп чыдыр.

— Тудугнуң бир талазын кылыр дээрвиске, ол ужунда бажыңның эзлери көшпестээн. Бо талазын доозупкаш, бажыңны улаштыр тудар бис. Алдан алды аал чурттаар бажың болур. Бир талазынга сүт, хлеб садыглары ажылдаар кылдыр кылыр бис. 1991 чылдың ийиги чартыында доозар ужурлуг бис — деп, он чыл дашчылаан Николай Монгуш чугаалай-дыр.

Тудугга ажыглаар материалдарны үзүктел чокка хандырып турарын дашчылар онзалап демделеп турдулар. Бригадада чээрби ажыг ажылчын бар. Оларның чамдыызы бир аңгы тудугда. Бир эвес бригаданың бүгү күжүн үгле боже мөөңнээр болза, тудуг дүрген ажыглалга кирер ужурлуг. Ол дугайын сезен бир дугаарлыг тудуг эргеленниң удуртукчулары хандыр бодаар ужурлуг.

ЧУРУКТАРДА: Николай Монгуш биле Олег Ондар дөрткү каътта салган туйбуларны ап турлар; Валерий Донгак хана салыышкынында; хоюдуг черинде ажылчын Александр Чооду база шалыпкын ажылдап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ сөзү, фотолары.

Күзелдер

АЖЫГЛАП ТУРАРЫВЫС КАНДЫГЫЛ?

Бо чылын болган соңгулдаларга районнуң соңгулда комиссиязын даргалап эртирдим. Ол комиссия-биле ажылдап турган үемде, улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Хоойлуга хамаарыштыр чамдык бодалдар төрүттүнүп келген, ам ону манаа чугаалап көрейн. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшидери болгаш бүрүткээри кол ажылдариң бирээзи. Ол улус депутаттарынга кандидаттарны хөй-ниити организациялардан депшидерин болдурбаза деп саналдыг мен. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарын депшидерде, депутаттың кандидады коллективинге азы организациязынга 5 чыл ажылдаан турда депшитсе. Ам чаа соңгуттурган Тыва АССР-ниң улус депутаттарының аразында 5 чыл хамаанчок, ажылдаан черинге чыл безин четпээн депутаттар бар. Моон алгаш көөрге, демократияны чедир ажыглавайн турар хире бис. Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулдаларны альтернативалыг үндезинге эрттирзе-даа, ажылчыннар, херээженнер база аныяктар аңаа эвээш болган. 130 мандаттан 19 ажылчын, 12 херээжен, 3 БАЛКЭ кежигүнү болганы четпес.

Аныяктар айтырыы бо хире дүвүренчиг байдалда турда, Тыва АССР-ниң улус депутадынга аныяктар 10 хире турган болза, улам таарымчалыг ийик. Борта БАЛКЭ Тыва обкомунуң чедир ажылдаваанын айытса эки. Чамдык партия райкомнары аныяктарга орукту бербейн барганын эрткен соңгулда көргүстү. Комсомол райкомунга ажылдап чораан болгаш аныяктарны деткиир, дузалаар күзелдигмен. Байдал мындыг турар болза, дараазында соңгулдага ажылчын кижи чазак кежигүнүнге кирбейн баар. Ажылды холу-биле тудуп, амыдыралдың аар, чиигин көрүп чоруур, эътти, сүттү бүдүрүп, тарааны тарып, бажыңны тудуп бээр кижилеривисти деткивейн баарывыска болур бе?

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны депшидерде, соңгулда округунун девискээринде бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннери үстен эвээш эвес кижилиг турда, депшидер дээрзин деткиир мен. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттарны депшидерде, үштен хөй-ү депшитпезин округ соңгулда комиссиязы шиитпирлээр болза, таарымчалыг ышкаш. Эрткен соңгулдаларга чамдык партия ажылдакчылары альтернатива чок эрткенин дыка шүүмчүлеткенин билир бис. Бир эвес тус округтуң соңгукчулары депутаттың кандидадынга чаңгыс кижини депшидип алгаш, ол бистиң коллективтиң кандидады болур дээш шиитпирлеп каар болза, ону кым-даа буруудатпас. Эмин эрттир хөй кандидат депшидип алгаш, оларның ужуражыышкынын организастап деп үвениң бергезин үү дээр. РСФСР-ниң девискээр аайы-биле № 870 соңгулда округунга сөөлүнде 21 кандидат депшиткен турду. Ол депшиттиргеннер шуптузу даргалар. Оларның-биле ужуражылга эрттирер үешак тывары безин бергеп турду. Ол ужуражылгалардан чон шуут шылап калган. Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларнын бадылаашкынының ортаа кезииннден хөйүн алган кандидатты РСФСР-ге, Тыва АССР-ге улус депутадынга соңгуткан деп санаарынга бодум хуумда удур мен. Катап соңгулда чорутканда, эне хөй бадылаашкын алган кандидат депутат болу бээрдир, мында ылгал үүл ынчаш? Бо эрткен соңгулдаларга чурттүн деннели-биле чеже чарыгдал үнген үүве, чеже тонна саазынны чок кылган улус бис. Сөөлгү үеде солун парлаар саазын безин чедишпестеп турар апарган-дыр. Ынчангаш, соңгулданы чаңгыс эрттирер, кым хөй бадылаашкынны алыр-дыр, ол кижиге депутаттың мандадын тыпсыр.

Депутаттың кандидаттарының программаларының дугайында айтырыгны тодаргай чугаалажып, ону Хоойлуга бир янзы кинрзе деп күзел бар. РСФСР-ге девискээр аайы-биле № 870 соңгулда округунга депутаттың кандидады турган, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың программазы меңээ дыка таарышкан. Ол ужуражылга үезинде мынча диген: «Ону-мону тудуп бээр мен, оон-моон эккеп бээр мен деп чүү-даа мегелеп шыдавас мен. Бистиң республиканың бюджединге көрдүнген акшаны чоокта чаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга үлежип алдывыс» деп тайылбырлаан. Ол бодунуң программазын колдуунда социал айтырыгларже углаан болду. Биске ужуражып кээп турган кандидаттардан эң-не чүгээр программалыг турган кижи ол деп санаар мен. Ону тес-хемчилер деткээн-даа. Чамдык депутаттарның кандидаттарының программаларында чүүдаа аазап турар, олар оон мурнунда-ла шак-ла ынчаар ажылдап турган болза деп бодал башка кирер-дир. Депутаттарның кандидаттарынга чагыны берип тура, мурнунда турган депутаттарывыс чагыгларын каңчаар күүседип турганын база өөренип көрдүвүс. Ол чагыглар колдуунда-ла күүсеттинмээн болур чорду. Эргедужаалында машина тудуп турар дарганы пропаганданы шыдаар шаа-биле кылып, ындыг хөлге чок кижилер чадаг, машина дозуп чоруп турду. Партия, совет органнарның талазындан бо кижи херек, а ол кижиниң херээ чок, чүү кылып шыдаарыл дээр хөөнден ойталаза эки. Депутаттың кандидады канчаар ажылдаарын хоойлуда айытканын ёзугаар кандидаттың депшиттирген коллективи, бүзүреттирген кижилери боттары-ла билгей.

Партия эге организациялары соңгулда кампаниязы чоруп турда, эге чадазында депутаттарның кандидаттарын депшидип турар үеде, партийжи салдар кошкак болганын демделгекседим. СЭКП Тыва обкому, партия райкому соңгулда мурнунуң политиктиг платформазын чонга чедир пропагандалаар ажылды сула чорутканында. Чижээлээргe, Шуурмак көдээ Совединиң девискээринде чурттап орар орус-тыва соңгукчуларның саны колдуунда ден. Ынчалзажок, улус депутаттарының район Совединге депшиттирген орус эш-өөр боттарының кандидатураларын шупту үжулдүрүп каапкан. Моон түүнелинде ол черден дөрт тыва кижи район Совединиң депутадынга депшиттирген. Сөөлгү үеде көдээде чурттап турар орус эш-өөрүвүстүң хөй-ниити ажылынга киржилгези шуут көскүзүбиле кудулаан. Бо бүгү чүүнү көргүзүп турарыл дээрге, партия, совет ажылдакчыларының талазындан чон ортузунга идей-политиктиг ажылдың хөй янзы арга-хевирин үезинде чорутпайн келгеннивистен мындыг байдалга чедирип турар.

Чаа хоойлунуң негеллезибиле соңгулдалар эрткен. Соңгуттуруп алган депутаттарывыс ажылдап кирипкен. Олар соңгукчуларнын чагыгларын күүседип эгелээни чугаажок. Ол талазы-биле соңгукчулар боттарының саналдарын солун дамчыштыр саналдай бээр чадавас. Эрткен соңгулдага хамаарыштыр мээн бодалыммындыг-дыр. Солуннуң номчукчуларының ол талазы-биле саналдарын база «Шыны» дамчыштыр манап артым.

Сергей ХЕРТЕК.
Районнуң соңгулда комиссиязының даргазы.
Тес-Хем район.

АЧАМ АРАТ КИЖИ ЧОРААН

• Ажыл кижини каастаар •

Амгы үеде арат, тараачын ажыл-агыйны хөгжүдер дугайында чугаа тыптып келгенин барымдаалааш, шаанда ачам канчаар ажылдап турганын бо-ла сактып кээр апардым. Ооң тарааны канчаар тарып, ажаап ап турганы ам тургустунар арат ажыл-агыйларга база үлегер-чижек болур ирги бе деп бодал-биле мону бижиир деп шиитпирледим. Ол ышкаш күш-ажылчы чанчыл кажан кезээде кижизиндикчи рольдуг болгай.

Ачам, авам —Сүт-Хөлүң Бора-Тайга чурттуг улус. Колхоз тургустунарынга чедир араттар хуу ажыл-агыйлыг чорааны билдингир. Мээң ада-нем база ындыг. Ачамны Экер-оол Санданович Куулар дээр. Ол кандыг-даа ажылга кызымак тура-соруктуг, кежээ кижи деп чүвени бичиимден тура-ла билген мен. Ынчангаш авам, ачамның мал-маганы-даа хөй, тараазы четчир болгаш артар турган.

Час келирге-ле, Бора-Тайганың суму даргалары ачамга ындыг-ындыг, ынча хемчээлдиг тарааны тарыыр, күзүн ынча тоннаны дужаар деп сагындырыг-бижик эккеп каар турган. Күзүн, мен-не көөрүмге, хөй-ле тарааны дужаар, ооң өртээнге эки-ле чүвези хөй-ле облигация эккээр кижи чоржук. Ынчан өг-бүлелериниң мал бажын көрүп турган, үндүрүг онаар, тарааны база ындыг. Ынчангаш хөй мал-маганныг болзуңза, хөйну-ле тарыыр, дужаар сен.

Авам, ачамның уруг-дарыы 5 оол, 8 уруг. Ачам 3 улуг оглу-биле тараа тарыыр, хамык ажылды кылыр. Ынчалза-даа кыс уруглары база-ла киржип, дузалажып турган. Чазын ачамны көөрүмге, суг кээрге-ле, черни суттарып эгелей бээр, ол суттарарда дыка-ла, оваарымчалыг, ёзулут-ла шыгаап турган, черни дескилээр, суттарар. Черниң хараганын, чадаң ыяштарын балды, хүүрек-биле сөп турган, арыглап аштаар, эжип турган дескилээр. Иемдик черлерге суг сиңери-биле ону дозуп, чыырыктап алыр.

Ачам чайың тараазын ийи-үш катап суттарар. А күзүн тараа ажаарда, барык шупту дузалажыр бис. Ол ажыл биске улуг байырлал турган. Аът мунар, тараа кезер, сигеннээр, хөпөөннээр, сарааттаар. Сноп-моожа салыр. Чалгын чыдар алдын-сарыг, бышкан тарааны көөрге, чаражын үүү дээр ону! Кызыл-тасты, арбайны-даа чулгаш, амгызы ышкаш, кезер дивес, а тарааның сывын ону чулар кижи бөле-бөле салып каарга, ону чыыр бис, оон талбиле ону шарыыр, моожа болур. Оларны чаңгыс черге кезек-кезектеп, бажын өрү кылдыр чыыр. Тарааның бажы курган болгаш үрелбезин дээш ынчаар чыыр чораан, ону ачамдан айтырган мен. А чиигге-тарааның чемин кушкаштар чивезин дээш, ону чажыра чыыр үүве чоржук.

Тарааны бастырары база солун ажыл: бир дески черни шилип алгаш, ооң кызында довурааан хүүрек-биле аштап арыглап каптар. Оон ортузунга адагаш кадап алыр. Ол чер өг орну хиреле, азы арай улуг бе, ындыг-ла. Ол чагыга шарыны азы аътты баглап алгаш, өскелерин орта кожуп алыр. Оларның бирээзин бир бичии кижи мунар, ону аът бажы мунар дээр. Ынчангаш кожуп каан аъттарны сывыртап, тарааны бастырар сен. Тарааның саваңын чоорту аштап арыглап, октап турар. Чоорту хамык тараа саваңындан адырлып каар. Ону бөлүп алгаш, ам-на арыглаар: шаңның ортузунда адагаш бажынче, ачам сыгырып-сыгырып, өрү октаар. Ону тараа хаяр дээр. Салгынга тарааның богу адырлыр. Ынчангаш эң улуг, чемгирлери чагы дөзүнге чыглыр, чоорту-ла бичиилеп чоруй баар, а кудуруу шуут-ла кыдыынга баар.

Шак ынчалдыр тарааны чемиштиниң аайы-биле арыглааш, савалаар. Ачамның өөрүшкүзү хөлчок болур, бис база аңаа каттыжар, амыраар бис.

Бир шак, ийи шак тараа дээр. А чамдык араттарның дужүдү эвээш болур, ынчангаш кыжын чим четпес. Оон уламындан тараалап аалывыска улус бо-ла кээр. Аалдаар. Ачам ол улустуң, төрелдериниң саваларын долдур-ла уруп бээр. Тыва улустуң ынчангы эң эки чанчылдарының бирээзи ол турган ийин. Кижиден чем харамнанмас, бодунда барын өскезинге бээр, а чогун өскезинден айтырып алыр. Ол ынчангаш өртек-хөлези-даа дивес.

Ачамның шак ындыг буянныг чоруун Бора-Тайганың улуг назылыг улузу ам-даа утпаан. Шак ындыг эки, кижизиг боорга, ону тус черниң чону «Экээндей» деп шолалап алган.

Чайгы шөлээмде төрээн черимге, ада-немниң чурттап чораан черинге бо-ла баар мен. Ында чурттап турар улуг назылыг кижилерге ужуражы бээримге, амыр-менди солушкаш, хөйле чүвени бодаан ышкаш, менче көөрлер. Оон ачамның дугайын чугаалаар:

— Сээн ачаң кончуг буянныг кижи, уруум. Чонунга дузалыг чораан. Ёзулут тараачын кижи. Чамдык берге чылдарда чазын ачаң суг чазаанче көже бээрге кыштаанга баргаш, уургайларының дүвүн улус кактап алыр, согаш тараа ыяап-ла арткан болур кижи.

Бора-Тайганың хоочун чурттакчылары Саяаты Донгак, Куулар Хелин-оол, Сарыглар Хүрен, Кара-оол, Калчан-оол олар ынча деп чугаалаар чорду. Ачамның дугайында шак ындыг сестерни дыннааш, аажок-ла өөрүүр, чоргаарланыр мен. Ыяк билир мен: ачамның тараазы чаа чылдың көк-хевээ болгуже уургайларга чыдар кижи. Ону кожазы аалдарга бериптер.

Күрүнеге тараа дужаар планын ажыр күүсеткен дээш ачам хүндүлел бижиктер база өртектиг бараанар-биле каш-даа улаа шаанатканын билир мен. Ам сактырымга ачам Хемчик кыдыындан эгелээш, Шөлде-Тейге чедир тараа тарып чораан.

Бис ачаныстың ачы-буяны-биле өзүп келдивис. Башкылар, садыгжылар, малчыннар, даараныкчылар болуп ажылдап чор бис. Мен бодум хуумда дээди эртемниг башкы мен. Ам бо чыл-биле 35 чыл стажтыг болур мен. Ачамның адын сыкпазын бодаар-дыр мен. Шуптувус, ооң ажы-төлү ындыг бис. Ол дээрге тергиин улуг харыысалга-биле ажылдап чораан кижи.

Амгы үеде чамдык механизаторларның тараа тарыырының харыысалга чогун кайгаар мен. Суурнуң бажынарының даштында огородту чаза таварыырлар база бар.

Төөгү кижилерни эрткен өруунче хая көрүндүрүп, мурнуп хынадып, өөредир болгай. Ынчангаш ада-өгбелеривистиң шагдан бээр кылып чораан ажылдарын чанчылдарын, ёзулалдарын улам ынай хөгжүдери—улуг, биче кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези, ону утпас херек.

Амгы үеде бистиң төөгүвүсте чаа үүл—арендаторлар тыптып келген. Олар дээрге чоннуң чанчылын эдерер солун ажылдыг кижилер-дир деп билир мен.

Салбак-Кара ОНДАР.
Ийме школазының башкы.

ХАМЫК УЖУР — КАДРДА

Комбинат үзүктелиишкин чок ажылдаар ужурлуг

«Тыва кобальт» комбинатының коммунистерин болгаш ажыл-ишчилерин бөгүн дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи бо. Хову-Аксының металлургтарының мурнунда тургустунуп келген бо дүвүренчиг айтырыгны чугаалажып, комбинаттың келир үеде ажылдаар, ажылдавазының дугайында чугааны чоокта чаа болган партияның ажык хуралынга кылган. Хову-Аксынга болган хулиганзыг үүлгедиишкиниң түүнелинде, орус дылдыг специалистерниң болгаш ажылчыннарның Хову-Аксы суурдан кежүп үнүп турары дүвүрелди болдуруп турарын. Кежүп чоруткан кадрларның орнунга кадрларды тып алырының оруктарын, кадрлар чокта моон соңгаар канчар ажылдаар, канчап амыдырап-чурттаар бис, комбинат туруп албазы-биле чүү кылзывысса экил? деп айтырыгларны ол хуралга сүмележип, чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, ССРЭ-нин Өнүг металлургия министерствозунуң төлөөзи А. Г. Гулевич, Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш ол хуралга киржип, хуралдың киржикчилериниң айтырыгларына харыыларны берген.

— Эп-найыралдыг болгаш бот-боттарывыска идегежип чурттаары — бистиң боттарывыстың холувуста, бистерниң боттарывыстан хамааржыр — деп, комбинатта партком секретары С. Г. Поляков хуралды ажыдып тура чугаалаан. Парткомнуң бөгүн ажылдаар арга-шинээзи чок бооп турарын ол демделээш, парткомда бактаап турар 25 партия эге организациязының секретарларындан бо хүннерде үүгле 11 партия эге организациязының секретарылары артканын ол демделээн. Бо бүгүнүң түүнелинде чежемейниг-даа кызып келирге, ажылдаар арга чок болу бээр-дир деп. ол миниин чугаалаан. Орус дылдыг чоннуң кежүп чоруп турары-биле автотранспорт бүдүрүлгезинде, садыгда ажылдаар кижилер чедишпейн турар, школаларда башкы кадрлар четчелеттинмээн. Чоннуң кежүп чоруур чоруун болдурбас дээш боттуг хемчеглерни алыр ужурлуг бис деп, партком секретары түүнелинде чугаалаан. Орус дылдыг чурттакчыларның Хову-Аксындан кежүп чоруурун болдурбазы-биле суурнуң чурттакчыларының кыйгырыын ол хуралдың киржикчилериниңе номчуп таныштырган. Хуралдың киржикчилери кыйгырыгны бир үн-биле хүлээп алган.

Канчаар-даа ажылдап болурунуң бүгү аргалары бар бооп турарын, комбинаттың материал-техниктиг баазазы четчирин, сөөлгү үеде ажылдың темпизи кошкаш кылганын, амыдырап-чурттаарының таарымчалыг бүгү байдалдары барын комбинаттың директору А. В. Меньшиков чугаалаан. Электри күжүбиле ажылдаар чылдыылга төвүн кадрлар-биле бүрүн четчелеп алыр болзувусса, ажылывыс шуудай бээр деп, комбинаттың директору демделээн. Кол-ла үүве кадрларны четчелеп алырывыстан хамааржыр деп ол түүнеп чугаалаан.

Бо хүннерге чедир 400 хире өг-бүле кежүп чоруткан-ын, автотранспорт бүдүрүлгезинде берге байдал тургустунуп келгенин, хлеб заводунда хлеб быжырар кижилер чедишпейн турарындан ында үүгле 3 кижи ажылдап, автотранспорт бүдүрүлгезиниң удуртукчузу чок бооп турарын, эрги суурда харылзаа салбырын хаар ужурга таварышканын, чагаа-бижикти школачылар чедирип турарын улус депутаттарының суур Совединиң күүскомунуң даргазы Л. А. Карпова хуралдың киржикчилеринге тайылбырлап чугаалап берген. Суурнуң школаларынга ажылдаар башкылар, ажаалга банкызынга, эмнелгеге, амыдырал хандырылга бажыңынга ажылдаар кадрлар база чедишпейн турар. Үүгле автотранспорт бүдүрүлгезинден 65 кижи үнүп чоруткан.

А. Г. Гулевич —ССРЭ-ниң Өөнүг металлургия министерствозунуң төлөөзи:

— Министерствонуң мурнундан сагыш човап, кончугла дүвүреп келген кижи мен. Комбинатта тургустунуп келген байдал берге-дир харын. Бөгүн комбинат долу күчүзүбиле ажылдавайн турар-дыр. Шак мынчаар ажылдаар болза, комбинат шуут анаа турупту болур-ла болгай. Чамдык курлавырлар комбинатта бар-дыр. Комбинатка дуза чедиреринге белен бис. Бодунуң чиг эт курлавырларының күсели-биле комбинат ажылдаар ужурлуг. Чиг эт концентрады-биле комбинатты деткип болур аргавыс бар. Ынчалза-даа комбинат бодунуң чиг эт курлавырларының күсели-биле ажылдаар ужурлуг. Ындыг болганда комбинат диленип-колданып орбас ужурлуг.

Партияның ажык хуралынга санал бөгөн Р. К. Түмен-хөө, К. О. Каадыр-оол, В. В. Шабунин, К. Оюн, Г. Сопсукай, К. Ооржак болгаш өскелер-даа бүгү төп солуннарны зында эп-найыралдыг ажылдап, чурттаарынче олар хуралдың киржикчилерин кыйгырган. Тыва болгаш орус кижилер аразында бот-боттарын хүндүлежир, бүзүрежир ужурлуг дээрзин олар демделээн.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевке болган ужуражыышкынның, Тывада оперативтиг байдалдың, националдар аразында харылзааларның, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинде хожудаашкынарның дугайында аңаа улуг чугаа болганын республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чыылган чонга чугаалап берген.

Комбинаттың долу күчүзүбиле ажылдаары кадрларны четчелеп алырында деп түүнелди хуралдың киржикчилери үндүрген. Ынчангаш хамык ужур — кадрда.

Манай-оол ОЮН.
(«Шыныың» тускай корр).

ӨӨРЕДИП АЛЫР БОЛЗА...

Бо чурттап эртип турар үевис, мурнукузунга бодаарга, дыка-ла өскерилген. Мурнунда үнеледип чораан үүлдерни ам херексевестеп, атсывын өскертип, шүүмчүлеп, бактап турар апарган. Чижээ, хөл-шыдыраага делегей чемпиону Г. Каспаров даштыкыга мындыг медеглел кылган: СЭКП-ден үнгеш, өске партия организастаар мен дээн. Москва хоорай Совединиң бир хуралынга депутат Л. Балашов деп кижи В. И. Ленинниң хөрек тураскаалын залдан үндүрер, В. И. Ленинге Москва Совединиң тывысканы № 1 мандадын күш чок болдурар болза эки деп ыйыдып турганын база-ла номчудум. Шак ындыг шорулгактыг чугаалары, частырыглыг саналдарны чогаалчыларның, журналистерниң чурт хемчээлдиг чугаалап үнүп кээрин бо-ла эскерер бис. Түүнелинде «Литературная газета» солуннуң эмблемазы болуп келген Пушкин биле Горькийни сиилбээн чуруктардан М. Горькийниң чуруун ап октапканын база-ла элдепсинер мен ийин.

СЭКП-ниң чуртта үнелелин кудуладыр, ооң ажылын ревизиялаарынга ынак хөөнпер ам шуут эндерилген. Ооң уламындан янзы-бүрү ат-биле адаттынган бөлүктер, клубтар, партиялар ындамында тыптып, хүн бүрү көвүдеп олурар. Оларда кымнарны чок дээр: анархистер, радикаллар, актар, ногааннар дээш баар. Оларның организакчылары анаа бөдүүн ажылчыннар эвес, эртемденнер, депутаттар болгулаар.

Ындыг янзы кежигүн биледин билдириишкинге кошкаш, дужаап турар коммунистерни ол черле орай-даа, эрте-даа чайлавас үүл кылдыр көрүп, оларның ындыг медеглелдерин парлалгага үндүүп турарын кижи бодап келгеш, мындыг айтырыгны салыксаар-дыр: Октябрь революциязының тиилелгези-даа, СЭКП-ниң 70 ажыг чылдар иштинде чорудуп келген политиказы-даа совет кижилериниң амыдыралынга бичии-даа салдар, хамаарылга чедирбейн барганы ол бе? Ол ындыг эвес дээрзи амыдыралывыстан кестүп тур. Удуртулганың талазындан хажыдыышкыннар, дүжүметсиг чорук, хээди алырлар, дөргүл-төрел чыырлар, эрге-чагыргаже чүткүүрлериниң чедирген бак салдарының ужун мындыг үүлдериниң күштелгенин хууда билип тур мен.

Ооң аңгыда, ажык-чарлыг чорукту суглук чок сула салыпканындан, коллективтерде, бүдүрүлге, албан организацияларда ажылдаарынга шаптыктыг үүлдер база тургустунуп келгени чажыт эвес. Ажылды негелде ёзугаар дынаыдыптарга, коллективте ийи-чаңгыс кижилер боттарын долгандыр өске кежигүннерни эвилелдеп алгаш, негелделиг удуртукчуну ажылдан хостаарын негеп, ооң орнунга бо кижини бадыланар деп негелде үндүрүп кээри таварылга эвес апарган. Мен партияның, чазактың ажык-чарлыг чорук талазы-биле политиказынга удурланмайн, харын деткип турар мен. Ооң ачызы-биле үр үеде хамчык аарыг болу берген үүлдерни сойгалап турар-ла болгай.

Бистиң районга хамаарыштыр алырга, социал-экономиктиг айтырыгже, кижилерни ажылга хаара тударынче кичээнгей салдынмайн турар. Районда септелге-тудуг организациязы, АКМК чыл бүрүде Саян ындыдан тудугжулар келдиртип, үүгле оларны-биле ажылдаар, а район девискээринде үүс-үүс кижи ажыл чок, ооң уламындан арага-дары, оор-сукче сундугар. Үүге ол улустуң оон келдиртир үүвел, тус чер улузун хүлээп алза деп айтырыгга район Совединиң бир депутадының бистиң улус чалгаа, ажылдап билбес-тир деп харыылааның сактып келдим. Бир эвес бирийи чыл өөредир болза, ажылдай албас, чудук көдүрүп, хана салып шыдавас кижи каяа чоруур деп аан.

Байыр-оол ДАВАА.
Тожу райОНО-нуң ревизор-бухгалтери.

С Ы Л Д Ы С

Оттуг кезек шывалаан дег чырык изеп,
Орай дээрден сылдыс хоорлуп бадывыткаш,
Ижин-хөөнде турнугупкан ыржым дыжын
Изинейдир чара дилип, оттуруптар.

Амыдырал шапкын суунче сайлыктапкан
Аайлажып чогуп бүтпээн күзелимнин
Сандан үнүп өде берген оттук-дажын
Садырт кылдыр чона каккаш, кыпсы кааптар.

Элдеп-эзин, эңме-тикчок хоозун бодал
Эзреминээн боралгаандан хосталгалак,
Чаңгыс күзел иттирин кээп эзертенгеш,
Чалданыг чок чүткүдүп-ле орган дег мен...

Шак-ла ынчаар чүлдү-чүрээм кезек-кезек,
Шалба-сыдым мойнап алган чүгүрүк дег,
Сырыннанчыг чечен сөстер ораныпче
Сылдыс дүшкен хөөнүм кирип, кушталы бээр.

Октябрь ТУН-ООЛ.

АМЫДЫРАЛ ООҢ ШКОЛАЗЫ БОЛГАН

Мээң авам Намбарның адазы, кырган-ачам Монгуш Сайын-Хөө латин алфавитке үндезилеттинген тыва бижикти безин хирелиг билир чораан. Ынчалзажок, Ак-Туруг сумузунуң эң улуг № 8 арбаныш ол даргалап турган. Ынчангаш ону «Кара-Бошка ирей» деп, чаңгыс чер-чурттуглары шолалай берген.

Сумунуң революция мурнунда бүгү араттары ышкаш, кырган-ачам Тывага феодализмниң кээргел чок каржыдошкун дарлалыныңүезинде төрүттүнген болгаш чурттап өскен. Шаанда Ак-Туругнуң эң ядыы араттарының бирээзи Сайын-Хөө дөрт оглун, үш кызын колдуунда Баян-Өндүрнүн, Баржак тайгазының аң-мени, ай, безн-биле, Чаа-Хөлдүң балык-байлаңы, Аймыырлыгның, Терезиниң, Улуг-Ховунуң, Даг-Ужунуң тараазы-биле азырап, өстүрүп каан.

Кырган-ачамның аажы-чаңында, үзел-бодалында, амыдыралының овур-хевиринде чамдык үүддерни ам-даа бодап, чамдыкта кайгап, харын магадаар-даа кижи-дир мен. Бирээде, ол көңгүс чүдүлге чок, ламаларга, хамнарга бүзүревес, оларны харын шоодар кижи. Кажан-даа өөреним көрбээн, барык бижик билбес көдээ арат канчап чүдүлге чок, атеист кижи болу бергенил? А мээң кырган-авам Узун-Кадай дендин чүдүлгелиг, сүттүг шайын хайындырган санында-ла, ооң үстүнден ускаш, ынай-бээр өргүп, чалбарыыр, хүн ашкан сөөлүнде ак чем аймаан, ылаңгыя сүттү, хойтпакты өгден кажан-даа үндүрбес, дүжүнге шуут-ла бүзүрээр. Кырган-авамның чүдүлгези мээн чаш болгаш элээди назынымга элээн багай салдарлыг болганын чажырбас мен.

«Сарыг шажынга» кырган-ачам канчап чүге чүдүвес, шажын нептердикчилеринге, Тывага дерзин феодалдыг эрге-чагырганың кол идеологтарынга — ламаларга, а ол ышкаш хамнарга бүзүревес, идегевес, оларны канчап көөр хөөн чок апарганын чүгле өзүп келгеш, билген мен. Ниитизи-биле чугаалаарга, феодалдыг дерзин дарлал-мөлчүлгенин, ниитилел хөгжүлдезиниң ол үшкү, каржы тургузуунуң үезинде Сайын-Хөөнүң, ооң хөй кижилиг өг-бүлезиниң аар-берге амыдыралы ону чүдүлге чок арат кылдыр албадап, өөредип, чаңчыктырын каан. Ооң бир чижээ мындыг: кырган-ачамның хеймер оглу Төржей-ооллуң солагай быкты аарый бээр, бир, ийи хонганда анаа апаар, ийи-үш ай эрткенде база-ла аарып эгелээр турган. Барык бүдүн чартык чыл дургузунда ынчаар улажып, сөөлүүредир удаа-дараа аарыыр апарган. Алактың сөөлүнде часкаар чайын Төржей-оол бансырап, кедергей аарый берген.

Ынчаарда кырган-ачам сугнуң кожазы, чүгле бир дөң ажылдыр Дарган-Кумзат деп улуг лама чурттап олурган. Кырган-ачамга демги лама мынча деп чугаалаан:

— Судур ашкаш, шо кагдым. Хеймер оглуң аараан чылдагааны — сээң аалап чораан аңнарыңның хилинчээ, каргыжы четкен-дир. Ынчалзажок, бурган авыралында оглуңну экирти эмнеп, хүрүмнеп каар мен, бир аът баштадыр саар ийи инекти бурганга ам дораан өргүүр ужуулуг сен.

Кырганнарның Чыраа-Боразын баштадыр сөөлгү ийи инээн лама ол-ла хүн алгаш барган. Дарган-Кумзат ынчан өске ламаларны чыып, шаң, кеңгиргезин, коңгазын кижи бажы чарлы берги дег коңгурадып, барык чеди хонукта хүрүмнеп, кара болгаш кызыл догжуурларны «чалап» (өрттедип), судурун тыва кижилерге билдинмес дыл кырынга (ам бодаарымга, тибет дыл кырынга ышкаш) номчун келген. Тос хонган сөөлүнде аарыг кижи улам баксыраан, мырыңай мөгүдеп, быктының аарыырынга шыдашпайн, «аа халак, канчаайн ачай, авай, чүнүң хилинчээн кылган ирги мен?» деп, алгырып, човуурлап чыткан.

Күүрүр оглу шак ынчаар тын хараның бергедей бээрге, кырган-ачам демги ламаның өөнге маң-биле четкеш:

— Өршээп көрүнер, башкы, оглум ат болду, барып көрүнер! — деп дилээн.

Куурумчу лама, ооң кадайы өөнге эзирик чыткан-нар, ол кээргел чок сеткилбиле мынча деп харыылаан. Хөөкүй аратты өөнден үндүр ойладыпкан:

— Чоор сен, чоор сен, оглуң өлгенней өлзүн!

Кырган-ачам өөнге дораан маңнап келирге, он тос харлыг күжүр хеймер оглу өлүп калган болган. Амыдыралында ындыг ажыг-човаланга таварышкан ядыы арат ооң сөөлүнде «сарыг шажынның» ламазынга, хуурак хамнарга шуут бүзүревес, харын оларны көөр хөөн чок болу берген. Кырган-ачам ышкаш ындыг аар-берге салым-чолдуг араттар феодалдыг Тывага чүс-чүзү, мунмуну-биле чурттап чораанын ылаптыг билир мен.

... Элээн каш чылдар бурунгаар мээң өөмнүң хераа-жеп ээзи чогум-на Төржей-оол даайым-ышкаш, шаң-ла ынчаар аарый берген. Баштайгы үеде солагай быктынга ол изиг суглуг чиңнээшкинни кылып турган. Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, бистиң кожавыс Мария Ивановна Горбунова мээң кадайымны шинчээн сөөлүнде, «аппендицит — согур-шойуңду» аарыы-дыр деп тодаргайлаан, изиг чиңнээшкинни доп-дораан соксаткаш, эмнелгениң «Дүрген дуза» чедирер машиназын кыйгыртып келген. Тываның сураглыг, дуржулгалыг, эң шыырак эмчилериниң бирээзи Константин Ховалыгович Орусоол кезип эмнээшкинни мергежилдиг уран арга-биле кылган сөөлүнде, өөм ээзи чеди хонганда кадык болуп экирээн.

... Кырган-ачам бодунуң бүзүрелиниң, үзел-бодалының талазы-биле өзулуг интернационалист — улустарның эп-найыралының талалакчызы кижи болганын база-ла өзүп келгеш, билген мен. Эртем-билии чок көдээ, бөдүүн кижи канчап быжыг туруштуг интернационалист болу бергенин пат-ла кайгап чораан мен. Бодум алдан хар ажып, чеден чоокшулап келгеш, ооң «чажыдын» база билип алдым. Ядыы араттың интернационалист болу бээрикге ооң амыдыралы өзулуг школа болган. Бирээде, Ак-Туругнун, Арыг-Үзүүнүн, Белдир-Кежиниин, Шагаан-Арыгның, Торгалыгның, Ак-Хемнин, Чаа-Хөлүн араттары күш-ажылчы орус, хакас кижилер-биле шаандан бээр сырый аралажып, ботботтарынга дузалажып, дыка эп-найыралдыг чурттап чораан. Кырган-ачам орус, хакас дылдарны көңгүс билбес кижи. Ынчалзажок, ооң орус, хакас өөнүктериниң барык кижи бүрүзү «суглук чок» тывалаар турган. Ынчангаш араттың орус, хакас дыл билбези оларның ха-дуима найыралынга моондак болбаан деп бодаар мен.

Ийиде, кырган-ачамның амы-тынын орус кижилер үш удаа ,камгалап алган. Эгезинде — декабрьның ортан үезинде Чаа-Хөл бажының Баржак тайгазынга өске кижиниң чинге аңга салып каан аязында кырган-ачам эндет болуп таваржы берген: аяның огу ооң солагай дөнмээн өткеш, оң талакы дөнмээнче кадалы берген. Ая огун сывы-биле кады дораан ушта соп каапкан. Ынчалзажок, ийи будунун ханы төктүп, медерелии кыштың чыкылама соогунда оскунар чыгаан балыг кижиге ооң Белдир-Кежиг чурттуг ачы орус ийи өөнүү таваржып келгеш, хан төктүүшкүнүн дораан соксадып, ону ооң аалынче эвес, а Белдир-Кежиниче шырга-биле аппарганнар.

Белдир-Кежин чурттуг орус өөнүктери кырган-ачамны чылыг бажынына 27 хонукта шыдаар шаа-биле эмнеп, азырап, экиртип каан. Аар балыгланган араттың кадыг, суук албанын ол бут кырынга турып келгиже чедир бажыңның хераа-жеп ээзи, уруглары ческинмейн арыглап келгенин, ооң ханныг, хирлиг идик-хевин кылаң кылдыр чүп каанын кырган-ачам бичии-даа эгенмейн, мөңгө чугаалаан.

— Орустар сеңгө чаагай сеткилдиг буянын көргүзүп, ооң амы-тынынны ынчаар камгалап каарга, оларга чүүн-биле харыылаан сен, кырган-ачай? — деп, бир катап айтырарымга, ол мынча деп чугаалаан:

— Киш, диин нештерин бээримге, олар харын шуутла хорадаар, чаңгысты безин азбаан, элдептиг улус боор.

— Кижиниң амы-тынын чүүн-биле-даа садып алыры болдунмас — деп, ооң өөнүү Манчылай (Василий) ачы аңаа чугаалаан.

Ооң сөөлүнде элээн каш чылдар эрткенде кырган-ачам ноябрь эгезинде Хемчик аксының кедээзинде тайгага диниеп чорда, олче алыг халдаш, аар балыглаан. Ону көңгүс танывазы үш орус кижи балыглаткан черлерин боттарының ап чораан пес-таавызы-биле шарааш, Кара-Бей аксында тыва аалдарның бир өөнге эңкеп, ооң амы-тынын камгалап кааннар. Ооң дараазында алды чыл эрткенде часкаар кызын Эжим уундан Улуг-Хемни кырган-ачам аъттыг кежип чорда, чуга дош оюлгаш, эзерлиг аъды-биле кады хемче кире берген. Аъды дошту буза чүткүп үнүп келген, а ол боду чадап каан. Ынчаарга чоок-кавыга чораан Шагаан-Арыг чурттуг орустар кырган-ачамның амы-тынын камгалап алыр дээш боттары база сутга дүжүп өлүр часкан.

... Бир чайын он дөрт харлыымда эрги Чаа-Хөл суурнун адаанда Кара-Бей дужунда Улуг-Хемниң эң терең болгаш кызыы черинге орус, хакас, тыва ооллар хемниң бир эринден өске эринге чедир эжингеш, дораан дедир ээп, «маргыллаа» кылып турган бис. Кырган-ачам ынчаарда, мөңгө мынча деп чугаалаан:

— Күүрүр оглум, хем, далайга ынчаар черле мөңгөргенип болбас чоор, кижи дээрге, чалгын-чакпалыг балык эвес. Сутга сен кажан дүже берзинзе, орус оглу сени камгалап алыр азы сени камгалаар дээш сээңбиле кады хем суунга дүжүп өлүр ийик, ынчангаш бо ондактыг «чарыжыларны» дораан соксадынар!

Кырган-ачамның ол чугаазының ханы утказын ынчаарда көңгүс билбээн мен, сөөлүнде хей чылдар эрткенде билип алдым. «Орус кижилер алыс төрүмелиннен дыка өскүлүг улус», деп, бодунуң чоон төрели Кара-Шойдак ашакка кырган-ачамның бир катап чугаалап олурганын бада дыннаан мен.

Кырган-ачамны ооң амыдыралы интернационалист, атеист — шажынга чүдүвес кижи кылдыр «өөредип», бүзүредип каан деп бодаар мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Кижилер болгаш чылдар

ЧОЗА ХЕМГЕ БАЙЫРЛАЛ

Бир эвес республикада байдалды алыр чүве болза, кем-херек үүлгедиишкиннериниң үндезининге болуп турар болуушкуннар, үскүлежиишкиннер, нүгүл-хоп чугаалар, массалыг информацияның чамдык фактыларны эмин эрттир хөөреткен, карарткан материалдары — бо бүгү культура ужур-уткалыг байырлалдар эрттирер хамаанчок ооң дугайында бодаан-даа херээ чок ышкаш сагындырар. А Өвүрнүң Хандагайтыга, Човаага, Торгалыгга болган байырлал «Бүгү Тыва национализмниң өш-өжээнинге алзы берген» дээр хөөннерни, хоп-нүгүлдү чаза шаап, «Ындыг эвес, Тывада, тыва чонда найыралчы, кадык күштер кажан-даа турган, ам-даа болза ону кым-даа хөме баспаан» дээрзин шынзыткан дег болганын демдеглевес арга чок. Шынап-ла ындыг. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кызыл-оол Донгакович Санчының 60 харлаанынга тураскааткан байырлалга ыракты Бай-Тайганың, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин районнарның, Кызыл хоорайның төлөөлери барып киришкен. Олардан аңгыда, Тываның этнография төөгүзүн сонуургап, эрткен чылдан бээр республикада ажылдап турар Рига хоорайдан келген литва кино бөлүү, Өвүрнүң кызыгаар хораалында ажылдан, чурттап турар орус офицерлер өг-бүлелери, оларның Воронежтен келген төрелдери, кожавыс МАР-ның Убса-Нур аймаанның Давст (Дус) сумузундан бөлүк аалчылар ук байырлалдың өгезинден төнчүзүнге чедир киришкеннер. Ол хүннерде келген аалчыларны кым-даа кижи өскелеведи, оларже эпчок чаннаар хамаанчок, эрбеннг сөс-даа сөглеведи, барык ийи хүн уламчылаан байырлал дыка чурумнуг, бедик организастыг байдалга эрткен.

Тыва кижиниң хүндүлээчел, биче сеткилдиг мөзүзүн маная база катап көрдүм. Кажан «прибалтийжилер хонар чер чок канчаарыл?» деп айтырыг тургустунуп кээрге, район иштинин хонаттап турган улузу, ол хамаанчок Чаданадан келген аалчы артистер безин гостиницада эзлеп алган оруннарын «Чер-чурт улузу бис-даа канчаар, ажырбас бис» дишкеш, эки тура-биле ыракта келген аалчыларга хостап, бергеш, таныш-көрүштеринче тарай бержиктер.

Чоза бажынга байырлал үезинде орус эш-өөрүн тыва өгге киирип, тыва ёзу-биле хүндүлеп, аяк шайын, ак чемин, эзттиң экизин салып, үткүп хүлээп алдылар. Моол өөнүктерин кезээдегизи дег, байыр-сөс-биле, чылыг кусаан чада тудуп хүлээп алдылар.

Ам бо хүннерде бистиң аравыста чок-даа болза, «алдар-аттыг артист» деп чоннуң адай бергени Кызыл-оол Санчының, каш янзы көрүүр кайгамчык төрүмел талантылыг кижиниң чыыткылыг тураскаалын адап-сурап келген чон-даа хой-ле болган. Чоза бажының делгемнери, чонзурак, өөрзүрек, бөдүүн чылгычының чайлаа бо хире хайым чонну, аът-хөлду, машина-балгатты кажан, каяа көрүп чораан боор. Шынап-ла «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт». Ол хирезинде корум-чурум үрепки дег демдек-даа чок, арыг агаар, арыг-чаагай сеткилдер, найыралчы хөөннер.

Удатпаанда бурунгу хемниң, бурунгу чурттун хаяларынга сыгыт, хөөмей кыыгырт кылдыр чаңгыланы берди. Игил, бызаанчының өткүт, хоюг аялгалары кулактарны тааладып, уян үнүн сала берди. Ол дээрге бүгү Тывада ам ат-сураглыг апарган Бай-Тайгадан «Мөңгүлектиң сырызы», Чөөн-Хемчиктен «Чадаананың чадаганы», Улуг-Хемниң «Амыраа» ансамбльдериң оюн-концерттери, ол харын сөөлгү үеде Бүгү-эвилелге сурагжып бар чыдар, чоокку эрткен хүннерде Бурятияга болуп эрткен «Байкал — делегейниң эртинези» деп Азия, Европа болгаш Америка диптериң фестивалынга киришкеш, «Фестивальдиң сылдызы» бедик атты чаалап алган «Тыва» ансамбльдиң оюн-көргүзүүдүр. Оларның аразында «Буланныгның эдискизи» база-ла ат-сураглыг болгай.

Аңгы-аңгы районнардан келген аалчылар аразында «чижип», уран талантызы-биле кагжы берген улус бот-боттарынга адааргажып, чер-чурт өскележип, маргыжадаа берип болур дижип, байырлал эгезинде дадаглап-даа турганнар бар. Ындыг чүве кайда боор. Кажан тоол-домакта дег, хрусталь сава кубокту кымга тыпсырын жюри шиитпирлээриниң кыры турда. «Улусчу дипломатия» бисти мурнапты. Ат-сураглыг ансамбльдерниң удуртукчулары аразында дугурушкаш, шулукчу хөгжүмчү акызы Кызыл-оол Санчының «Кара дуруяа» деп ырызының ады-биле адаан, ооң адазының соон салгаан сыгытчы Беженбилдиң киржип турары эң аныяк ансамбльге, «хеймерлерге» ук кубокту тыпсыр деп чарлап үнгеннер. Ындыг чөптүг шиитпирге торгалыгжылар, келген аалчылар, улуг, биче чон шупту таарзынып, улуг өөрүшкү-маңнайлыг уткуп-хүлээп алганнар.

Аът чарыжы, мөге хүрежи база-ла ындыг, найыралчы хүндүткелдиң хөөнүнге болуп эрткен. А мөгелердаа, аъттар-даа чер-черден келгилээнин маная чугаалап каары артык эвес. Ынчалзадаа, улуг найырның алыс ээлери болгаш чайгаар хамык чүвениң аайлажы бергени ол ийикпе, өвүржүлериниң «хүнү кирип» мөгезиндаа (Кан-Демир Монгуш, Орлан Кызыл-оол) шүглүп, үжүүрлежип, узун чарышка Владимир Кертик-ооллуң, челишке Кызыл-оол Донгактың аъттары эртип, артистери база-ла бирги шаналды ап үнгеннер.

Найыралчы фестивальдарны, байырлалдарны шын-ле организастаарындан хөй-ле чүве хамааржыр-дыр. Ынчангаш ук байырлалды белеткеп эрттирген СЭКП Өвүр райкомунун, районнуң күүсекчи комитединиң, культура килдизинин маная киржилгезин, хамаарылгазын база удуртулгазын эки-дир деп чон демдеглээн, үнелээн.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ИХМ-ниң ПАРААЛГА БӨЛҮҮ ДЫКААДЫП ТУР

УЛУГ-ХЕМ. Шагаан-Арыг хоорайның ИХК-зинге Дружба кудумчузунда чурттап турар Б. Д. Ооржак дээрзи келгеш, август 8-те 13 шакта ооң 5 харлыг уруу Олеся Ооржак бажыңындан үнгеш, ээн келбээнин дыңнаткан. Бичин уруг кызыл шыйыгларлыг футболка, куу юбка болгаш куу майыктааштар кеткен. Читкен уругну дилежиринге луза кадарын чурттакчы чоннан дилеп тур бис.

Чаа-Хөл — Шаңчы орукка ГАЗ-53 машинаны башкарып чораан Геннадий Бадзакай пенсионер К. Т. Доокай-ооллу бастырган. Алган кемдээшкиннеринден бастырткан кижи өлген. Чоланчы элээр болган.

Шагаан-Арыг хоорайга ол хүннүң дургузунда 3 квартира оорлаашкыны болган. М. К. Чөревениң Кызыл партизаннар кудумчузунда 8 дугаар бажыңының соңгазын адырып киргеш, өртектиг эт-септи оорлаан. Кайызы-даа 12 харлыг Орлан Бавуу биле Сылдыс Дажыкай база 13 харлыг Орлан Шогжал туттурган. З. Койшибаеваның, Л. Дойбуңуң бажыңнары база-ла оорлаткан. Шагаан-Арыгның Дружба кудумчузунуң 26 дугаарлыг бажыңының чанынга баглап каан турган аътты оорлаанын Алдын-Шынаа СБФ-ының кадарчызы Н. Д. Дондуй дыңнаткан. Милиция ажылдакчылары Александр Тюлюшту туткан. Аъттыг хавырган.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ. Ангарский бульвар кудумчузунуң 20 дугаарлыг бажыңының чанындан биллинмес кижилер 95.64 ТВЗ күрүне дугаарлыг фургонуг «КамАЗ» машинаны оорлап мунганнар. Дилээшкин чоруп турар.

ТОЖУ. Тоора-Хемде район эмнелгезинге Сыстыг-Хем суурдан келген 24 харлыг Олег Биче-ооллу эккелген. Ол иштинче бижектеткен болган. Балыглаашкынны ол-ла черде чурттап турар хереэжен кижи чедирген. Ук эмнелгеге ол-ла хүн «Тоора-Хем» совхозтуң Архимед Ондар дээр балыглаткан малчынын эккелген. Ол эзирик болган. Каразыттырып турар кижи туттурган.

ТАҢДЫ. Хову-Аксы суурнуң чурттакчылары Р. Б. Ховалыг, А. К. Монгуш, А. М. Баранкова болгаш С. Н. Полозова оларның мотоциклдерин оорлаан.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. Чадаана хоорайның Дружба кудумчузунуң 41 дугаарлыг бажыңының херимниң иштинге турган А 77-88 ТВ дугаарлыг М-412 машинаны оорлап мунган. Ук машина Хөндергей суурнуң чурттакчызы Ч. А. Сатка хамааржыр.

БАЙ-ТАЙГА. Тээли суурнуң чурттакчызы К. С. Монгушка хамааржыр хойну билдинмес кижилер кажааны бузуп киргеш, оорлааннар. Ол-ла суурнуң назы четпээн чурттакчызы 16 харлыг Самбажык Салчак каразыттырып туттурган.

ЧҮРМИТ-ТАЖЫНЫҢ УРУУ

Төөгүнүң балалчак арыннары

(Эгези № 182 «Шында».).

Чаш уруг-дарыг туткан ие кижиниң амыдыралы хеп-хенертен бузулган. «Дайзын уруу» дээш, кижилер олдува чүгле караанын алазы-биле көөр. Алдын тывыш будуулге черинге ажылдап турда, бир хүн дужаал азып каан турган. Чоннуң дайзынының уруу дээш ону ажылындан үндүрген дужаал болган. Кортканындан чүгле скрилээр чүве, кудумчуга тендирип кылаштап олурган. Удаваанда ашаан ажылындан үндүрген. Чүрмит-Тажының кудээзи база дайзын болу берген.

Амыдыралдың кадыр дөмүнчүү ийи аныяк кижини черинің ческээ, сугнуң суксаа кылдыр хуулдуруп алгаш чоруп берген. Санчайның төрээн чери Баян-Колга келгеннер. Кижи түрээш төрел тыртар деп чүвен ол-ла болгай.

Оожамаа биле Санчайның амыдыралы ооң-биле тайбыкчываан. Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол кезектерни амызы-биле ялалааның сөөлүнде, каш ай болганда, ооң улуг кудээзи Бай-Кара Санчайны Баян-Колдан тудуп аппарган. База-ла малмаганын, эт-севин хавырган. Оожамаанның Эктинге кедер чаа тонун безин ушту бергеннер. Ашаа сес чылга шиитпиргеш, Межегейниң херекленнер лагеринге турда барып ужурашкан. «Ачаның хереэнге чыпшыр көрүп турар-дыр», ооң өске чугаа чок болган.

Адазы контр дээш өлүртүп каан, ашаа узун хуусаада шиитпирип алгаш чоруп-кан. Ам чүгле чер-чурт, хатөрел тыртары артып калган. Ийи оглун ушкаргаш, кыс уруун Санчайның төрелдеринге каапкаш, Шемиге чедип келген. Төрээн чери-даа болза, амыдырал аңаа дөмей-ле берге. Ол шагда контрлар ажы-төлүнге ужукыдыы чок делегейнин агаары чедиштпес чүве-биле дөмей. Ооллардың школага албас, колхозтажыышкын болу бээрге ону хүлээп албаан. Ашаа сес чылды үзе баскаш келирге, Саян артындыва шөлүпкен. Ол хевээр көрүштээннер-даа.

Сат Чүрмит-Тажы ийи уруглуг, бир ооллуг турган. Оожамаа Чүрмит-Тажыевна дуңмазы Влантина-биле кожа чурттап олурар. Дуңмазының фамилиязы Монгуш. Сайыттар Төвүлелиниң даргазы биле ТАРН ТК-ның Чиңгине секретарының бажыннары кожа турган. Ийи аал иштиг чурттаар бажыңның бирээзинге Чүрмит-Тажы, өскезинге Тока чурттап турган. Чүрмит-Тажының бичин уруу төрүттүнерге, Тока Валентина деп адап каан. Документиде Влантина болу берген. Адазы шиитпирерде, оглу Лагбужап Даг-Алтайга кедээ ажылагый техникумунга өөренип турган. Ооң ону ол өөредилге черинден келдирип келгеш, бажыңнап каан. Кадыы шала багай кижини бажынап-бажыңнап үндүрүптерге, үр-даа чурттавайн барган.

— Дуңмам Лагбужап гармонь ойнаар кижи. Тока дарга бажыңынга аппаргаш, ойнадып-даа турган эвекпе — деп, Оожамаа Чүрмит-Тажыевна сактып олурар.

Чүрмит-Тажының төрелдериниң хилинчек көрбээн кижи барык чок. Ооң чоок төрели Чалбаадай Сундуй акызының изин базар деп барганын билип кааш, амызынга боду четтинген. Албан ажылы хаап чораан дуңмалары Сат Маңзырыкчы, Сат Сотпа шиитпиргеш келгеннер. Көдээге турган акызы Сат Токпак-ооллу тудуп аппарган сураа үнген. Шиитпиргени-даа билдинмес, ис чок читкен.

Чүрмит-Тажының үре-садызы бичии-ле болза төнүп кал часкан. Сталинизмниң кара хүннери эрткенден бээр таптыг-ла бүдүн чүс чылдың чартыы эрте берзе-даа, ону көрген кижилер ам чугаалап үнүп келген. Чогум боттары репрессияга таварышпаан кижилер ам ол дугайын сактып келгеш, кижилериниң хилинчектенип чораанын сактып келгеш, өжээн-кылыы хөрек көзүрүн чара тептер чазып келир чораан. А бергелерни көрген кижилерниң кадыы кончуг. Чүүдаа болбааны дег, берге үелерни сактып келгеш, чүгле улуг тынып каар.

Төөгүнүң шынын чугаалаарда, документилерге ыяап даяныр. А ында хамык-ла болуушкуннарны шуптузун чыскаай бижип кагбаан. Чижээ, амы-тынындан чарылган кижилериниң ажы-төлүнүн көрген хилинчээн кым кайда бижип кааныл? Азы хоп-нүгүлду кым таратканын, эрге-хоойлу чок үүлгедиглерниң ээзи бо-дур деп кайыдаа документиде айытпаан болгай. Чогум-на моон ужурунда ол үеде кежээлеп турган кижилер, ам парлалгага боттарының аттарын көрүп каапкаш, ону чугаалапкан кижилерни кем-херекке безин онаарын орадлажып турарлар-дыр. Чок! Буруулугну бурган өршээр деп чүве бар ышкажык. Үе дөмей-ле бодунун байдалын чүс-даа чыл эрте берзе, шыны-биле чугаалай бээр.

Эдуард ДОНГАК.

КАЙЫ ТАЛА АЖАР ИРГИ?

Юрий КОСАРЬКОВТУН фотозу.

ФЕСТИВАЛЬГА КИРИШКЕН

Бөлүк чогаадыкчы аныяктар хөгжүм-шин театрының чогаадыкчы бөлүүнден аңгылангаш боттарының аныяктар театрын тургузуп алгандан бээр үр эвес үе эрткен. Оларның кол өзээн Москваның Б. В. Щукин аттыг театр училищезинин доозукчулары тургузуп турар. Ол аныяктар театрының А. Ооржак биле А. Даржайның «Четкер четкизи» Чаштанчының чалбыраажы аттыг концерти И. Хандернин «Подвалда мөөрей», Д. Киносталың «Дуруяа чүглери» деп чогаадыкчы ажылдары-биле чүгле бистиң республиканың туржук, Москва хоорайның, Бурят АССР-ниң чурттакчы чоннары таныш.

Февральда Москва хоорайга болган Бүгү-россияның автономнуг республикаларының театрларының шиилиндек шилериниң түнел көрүлдезинге аныяктар театры чедишкиниг киришкен. Ооң түннелинде Төп телевиденнениң ак-көк экранынга ук чогаадыкчы коллективтиң япон драматург Д. Киносталың «Дуруяа чүглери» деп шизини көргүскен.

Августуң бо хүннеринде Польшага Бүгү-делегейниң кудумчу театрларының VIII фестивалы болуп эрткен. Польшаның Елення Гура хоорайында «Норвид» театр ол фестивальдың ажылынга киржири-биле аныяктар театрын чалаан.

Бүгү-делегей чергелиг фестивальдың ажылынга чедишкиниг киришкеш, аныяктар театрының чогаадыкчы коллективи бөгүн төрээн Тывазынга ээп чаныр кээр.

Александр ШОЮН.

ЭЭЭН ЧИНГИС

Моол эртемден, чогаалчы, академик Ш. Нацагдорж «Мандхай цэцэн», «Болор толь» деп төөгүлүг романнарның автору, «Мандхай цэцэн хатан» кинонуң сценарийни бижээн, номчукчуларга билдингир апарган автор. Ол ам «Ээн. Чингис» («Эзен» дээрге «ээзи» дээн моол сөс — р е д.) романны бижип доозуп турар. Ынчангаш бо удаада тыва номчукчуларга «Эзен Чингис» романдан үзүндүү «Утга зохиол Урлаг» солуудан Григорий С а н ч а а н ы н очулгазы-биле парладывыс.

Чингис нэиг черден чайлап, Самаркандыдан Гиндикуш дагның эдээнге барып доктааган. Даартазында өренген чанчылы-биле эртен эрте туруп кээп, торгу майгынындан үнгеш, бедик черге туруп алгаш, шериг паарының кайы хире турумчаанын хынап көрген. Оон майгынынга кирип кээп, чунуп алгаш, бедик чөленгиштиг дүжүлгезинге олуруптарга, аңнар сөөгүнден кожуп туруп кылган ширээзиниң кырынга хаанныд эртенги чемин салып каан болган. Аяк, тавак, доңгуу, домбулары Хэрэйд Найман хаанныы ышкаш алдын-эвес, мөңгүнден кылган болган. Идегелдиг паштанчызы Өнгүүрнүн белеткен кылган аъш-чемин тап-билээ чооглап орган. Ынчалза-даа өөнүг, үнелиг даштар, тана болгаш сүвүт-чинчилер-биле каастап каан чууза-тергелиг теве келгеш, торгу майгынның мурнунга туруптарга, чууза иштинден Хулан кадын үнүп келгеш, хаанның майгынынче кирип, ээзиния эртенги амыр-мендизин айтырып, дискен кырынга олура дүжүп ёзулааш, адаккы олутка барып олуруп алырга, хаанның хөделдери кадынга аъш-чем салган. Чингис чаа кирип келген Хуланны эн-не баштай көрүп каан чүве дег, дыка хайгаарап олурган. Хаанның шырайы частып, өөрүшкүнүн демдектери оон арнында тодарап келген.

«Үүнүн ужурунда мени мындыг кончуг хайгаарап көрду бо» деп, иштинде боданып олурган кадын хаанның үүнү айыткаарын манап олурган. Чингис Хуланны хайгаарап олура: «Хулан, сен бөгүн кандыг кончуг солун кылдыр кеттинип алганың ол?» — деп айтырган. Харын аан, бөгүн Хулан аныяк-чалыы назынын бодааны ол ийикпе, кадын хевин кетпээн, кок торгу тонга сарыг күр куржаныр, бажын дескиндир кызыл аржыылыбиле ораап алган болган. «Мынчаар бөдүүн кылдыр кеттинип алгаш, кортпайы, хаанның өргээзиниче кирип, ээзиниң мурнунга буруулуг бооп, яла-хемчегге онааштым-на» деп бодапкаш, кортканындан олудундан далаш-биле тургаш, хаанның мурнунга барып сөгедектей олура дүшкен: «Ээ көргеним, мунгак кадын мени өршээ! Тере ёзузунуң хеп-сынын кетпейн, өргээнерже анаа бөдүүн хептиг кирип келген түмен буруумну буруудатпайн көр» — дээн. Чингис хүлүмзүрбүшаан, холдарын сунуп, кадынны тургузу көдүргеш олуртуп каан: «Хулан, сен бөгүн мээн аныяк-чалыы назынымны сагындырып, мени өөртүү» — дээн. Хулан ужурун билбээнинден ыыт чок олурган.

Шынында хөй чылдар дургузунда Тэмүүжин хып дээн аныяк турда тайчуттуң нооннары ону тудуп алгаш, мойнунга ыяш доңгу кедирип, өглер кезидип, хондуруп, яла онаап турганнар. Бир хүн Сорхон Шарның аалынга хондурарга, оон ийи оглу Тэмүүжинни ыяш доңгузун адыштарга, оолдарның кыс дүнмазы анаа ажыг суксун, өреме, тарак, зыт чемин сөгнеп азырап турда, арнында оттуг, карааанда көстүг аныяк кижини кээргеп көрген оолдарның сеткилин билип, Хаданның чараш арын-шырайын чоорту кайгап көрүп, чаптанчыг чымчак холдары-биле эккеп берген аъш-чемин ижип, чип олурда, ийи аныяк кижинин карактары бот-боттарынче ээлчештир солчуп, көрүжү дүгжүп-даа турган иргин.

Ол хүн Хадан шак-ла ындыг, Хулан ышкаш көк тон кедип, кара чажын кызыл дордум аржыыл-биле шарып алган турган ийик. Чогум-на моон ужурунда Хадан ышкаш кеттинип алган кирип кээрге, хаан Хуланны ындыг кончуг сонуургап олурганы ол чүве-дир.

Чингис Хуланны дыызыг куспактавышаан, оон хоюг кара дүктүг бажын чыттаарга, оон мага-бодундан, бажындан моол черниң арыг салгынынын, хову-шөл чечээнин, агы-кангызының чаагай айдыс чыды чытталган ышкаш болган. Ындыг чаагай чыт Хуландан чытталбайн турган деп бе? Ам түге мындыг тода чытталып турары ол? Бо дээрге Хулан боду-биле моол чурт, Моолдун даглары, чечек-чимизи, арыг, кылан суглары бооп Чингистиң сагыжында киргени ол чүве-дир. Чеди чыл мурнунда чер-чуртун каггаш, хары черге дайылдажып чораан Чингис ол хүн хенертен не-чуртун, төрел чонун сактып келген. Хулан оон кадыннарының эң бичези, назы-хары аныяк, ай дег чинге кара кирбиктерлиг, улуг кара карактарлыг, ылангыя бичин кырлаа думчуу оон шырайын өскелерининден артык онза чараш кылдыр каастап турган. Чингис Хуланның ол чараш кызыл чаагын чыттаарынга ынак.

— Хулгин кайдал?

— Даштын ойнап чөр боор...

— Оолдарны эки карактап тур.

Чингис Сартуулдар-биле дайылдажып кээрде кадыннарындан Хуланны эдертип чорааны анаа эвес турган. Хуланны арттырып каан болза, оон амы-тынына айыыл чок дээриниң магадыдалы чок турган. Ылангыя Чингис Хуландан төрүттүнген оглу Хулгинин дугайында дыка сагыш човаар турган. Сартуулдар-биле дайынче аъттанырының бүдүүзүнде хаан ширээзинге оолдарының чогум кайызын олуртуп уламчылаар дугайын чугаалажып кээрге, Зучи, Цагаадай ийиниң аразынга улуг кырыш эгелеп, аргажоктан үш дугаар оглу Өгрөөдэйни улуг хаан болдурар деп доктаатканн эвес ийикпе. Хаан ширээзи дээш чаңгыс ада-иениң оолдары өлүржүр деп турда, еске иеден төрүттүнген хөөкүй Хулгиге олар кайы хире ынак турар ийик. Чогум-на моон уламындан нешкилерни нелдирзин дайын-чаага кады ап чорааны ол чүве-дир. Чингис ол бүгү эдлеп бодалдарга алыспышаан, мурнунда ширээ кырында улуг мадар аякта хымызын ап, ында-хаая пактагылап олурда, хаалгачы дүжүмет кирип келгеш олура дүшкеш, Ханхиад улустуң шажын ёзузунуң ажылдакчызы кижи хаанга бараалгаары-биле ордуда келгенин медеглээн. Чингис Хуланны бодунче чыыра тырткаш, чымчак кызыл чаагын орта чыттааш «Кежээ сээнинге баар мен» — дээш чорудупкан.

Чаа келген Чан-Чун-бумбаны Чингис пар кежи-биле шыпкан төре херээниң майгынына хүлээп алган. Майгынның мурнунда шөлде Чингис хаанның дайынга ап чорууру тос-тос сезен бир доруг аскырның кара чел, кудуруу-биле өрүп кылган дөрт буттуг дошкун кара сүлде тукту тургузуп каан турган. Оон ийи талазында хаанның гвардейжи шериглери хараачыгай чалгыны хевирлиг кылдыр чыскаалыпкан турган. Чан-Чун оон оруун дургаар чадып каан кызыл кидисти кырлап чорааш майгынче кире бээрге, майгынның иштинде эжик аксында ийи кезек черде чергелештир кыысын каан ийи от турган, а ук ёзулалды башкарып турар дүжүмет Чан-Чунну ол оттарның аразы-биле эрттире бээрге, ол улуг сезик-биле кайгап эрткен.

Чан-Чун Чингис хаанны ёзу-чурум билбес кедергей мугулай амытан боор деп бодаан. Ынчалза-даа Моолдун ээзи хаанны көре салла, оон сүрлүг шырайындан сести берип-тир. Чингис чеди тохой (бир тохой (моол) 0,32 м-ге дең—**ред.**) бедик сыныг, делгем хавактыг, салгынга додуккан бора шырайлыг, сырый эвес узун ак салдыг, ниити байдалы, овур-хевири турум, улуургак, караанын көрүжү чидиг болгаш ширинн-даа бол, чамдыкта эсти берген дег, ээлдээ, чымчаа аажок болу бээр, ылангыя хүлүмзүүрге, карактары катташкаталып, шырайын дыка таалаңчыг кылдыр эдиптер. Боду сарыг өөнүг бөдүүн торгу тон кедип, аяа алнаштыр ак хаптыга берт кеткен, үнелиг эртине даштар-биле каастаан күр куржаныр, будунга аң кежиндеп даараан чымчак мойтак идиктиг болган. Чан-Чун хаанны көре-сал-ла, «бо көңгүс анаа эвес кижи-дир, дыка улуг буянныг кижидир» деп боданып четтигипкен. Ийи адыжын кожа туткаш, күдүйүпкеш, «чернин ческээ мугулай кижи улуг ээзи силерниң амыр-амагаланыңарны кичээнгейлиг айыткаайн»— деп ёзулаан. Чингис ону хүндүткеп, боду-биле кожа турган оргалыг дүжүлгеге олуртуп алган. Чан-Чун кара-хүрен өөнүг бөдүүн пөс-биле даараан улуг ченнг тоннуг, делгем кыдыглыг сиирен ак шляпалыг, ыяш идиктиг келген. Узун сыптыг, хылдан өрүп кылган кымчы тудуп алган. Чежемейниң чеден хар ажа-даа берген бол, шимчээшкини, кылажы дүрген болгаш чиик, бажының дүгү, тун дег, агарза-даа, арын-шырайында бичин-даа сыгыглар чок, узун, чоон кирбиктерлиг, оду буураваан караа оон төрүмелинден чидиг угаанныын херечилеп турган.

— Эртемден арш (шажын-чүдүлге ажылдакчызы) хүн үнер үүктеп кончуг узак орукту эртип, меңээ ужуражыры-биле келгениге шынна сеткилимден өөрүп тур мен. Чүнүн-даа мурнунда сенден бир-ле чүвени айтыр-айн: мөңгежидер эм бар бе?

Чан-Чун адыштарын кожа туткаш, чавыс үн-биле:

— Мөңгежидер эм чок, харын хар-назынны узадып болур арга бар.

Чингис оон сөзүн дыннааш, бичин-даа ундараваан, харын өөрүп:

— Арш, сээн эрес дорт, ылап шынчыыны эки дег көөр-дүр мен. Төрүүр, өлүр өртемчейниң бо улуг шынныын кым-даа ескертип шыдавас.

Мен, эргим арш, силер-биле арнывыс көрүжүп ужуражып, өртемчейниң кандыгла-бир үүле-херээн шүгүмчүлеп чугаалажыр бодаан мен. Силериң Дундад (кыдат улус дээн—**ред.**). улустуң хаанкары чыргалдыг амыдыралче хөлүн эрттир хоптактанганындан Дээр оларны каапкан-дыр. Мен соңгу чүктүнээн шөлдеринге чылгы мал аразында амыдырап чораан болгаш хоптактаныр артык сеткилим чок. Мээн ижер, чиирим, кедер хеп-сыным ядыы малчыннарның ижери, чиири, кедери-биле дөмей. Мен каас-кояны херекке албайн, төлептиг дорт сеткилди эргим деп бодап, арат чонумга ажы-төлүмге дег ынак, кандыг-бир мерген угаанныгларны ха-дүүмам ышкаш көөр мен. Бистер шупту ёзу-чурумну шыгыы сагыыр, бисти чаңгыс аай сорулга, чаңгыс аай чүткүл каттыштырып турар.

(Уланчылыг).

Тайылбыр

Стипендиаттар ажыл стажы дээш немелде төлевир алыр бе? Шак мындыг айтырыгны редакциядан Улан-Удэнин кодээ ажыл-агый институдунда өөренип турар болук студентилер — совхозтардан стипендия ап турарлар сонуургаан. Аңаа харыы мындыг: ортумак школа соонда өөренип киргеннер, бир-тээ, ажыл стажы чок болганда, олар стаж дээш немелде төлевир албас. Шериг соонда өөредилгезин-даа уламчылаанарга бо негелде дөмей. Өөренип киреринин мурнунда ажыл стажтыг болза, өөренип турган чылдары студентиниң ажыл стажынга кирер.

Бир эвес кайы-бир өөредилге черинде студент кижини шеригже келдирткен болза, оон мурнунда стажынга ол шеригге турган чылдары кирер апаар.

ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСТА

Евгений ОЩЕПКОВТУҢ «Улуг-Хемниң уну чараш» деп болук чуруктарындан

Шүлүк кыдыраажындан

УСПА-ХӨЛ

Ушкан куштуң бедии черден
Успа-Хөлдү
чаңгыс катап
бараадаан мен.

Кыдыын орта барган эвес,
Хыыргыыш ыйнаан —
ногаан олбук
көстүп чытчык.

Ырда кирген чараш хөлдүң
Ыидыы эрни
чиргилчиңээш
көзүлбеди...

Черниң дээриниң дүдүскээнче
Сеткилимде
сени ынчан
үдеп кагдым.

Владимир ДОНГАК.

КИНО

АВГУСТ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мультсборник № 30 10.00, **«109-й идет без остановки»** (Япония) 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 (узаткан) шактарда.

Видеозалга: «Белые волки» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды № 148 9.00, 12.20, **«Бриллиантовая рука»** 10.20, 13.40, 17.40, **«Красное золото»** (16 харга чедир) 15.40, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Потрясающие приключения мушкетеров» 12.00, **«Поющая раковина»** (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кащей бессмертный» 10.00, **«Как три мушкетера»** (2 сериялыг) 11.20, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Пугало» 13.00, **«Лестница»** (2 сериялыг) 16.20, **«Короткий фильм о любви»** 14.20, 18.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Тайна деревянных идолов» (ГДР) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

АВГУСТ 13-ТЕ

«ПИОНЕР»: «Доктор Айболит» 9.00, 12.40, **«Роня — дочь разбойника»** 10.40, 14.20, **«Красное золото»** (16 харга чедир) 16.20, 20.20, **«109-й идет без остановки»** 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кокон» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыынды № 16 10.00, **«Поющая раковина»** (2 сериялыг, Индия) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дириг амытаннар оранында». 9.35 В. Селивохин ойнаар (фортепиано). 9.55 Барымдаалыг фильмнер. 10.40 «Кинопанорама». Мультфильм. 12.30 — 13.10 «Ye». 15.30 Мультфильм. 15.45 «Эскимостар танцылай бергенде». Анадырьдан дамчыдылга. 16.10 Уруглар шагы. 17.10 Концерт. 17.30 Эртем медээчиги. 18.15 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Ye». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Индияга бир ай». Фестиваль дугайында барымдаалыг фильм. 23.05 Ю. Антоновтуң ырлары. 23.45 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Барымдаалыг фильм. 8.50 Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер. «Хана», «Пага болгаш эдельвейс», «Эмильбектиң чайы». 10.00 «Илбишидиниң психоминиказы». 11.20 «Бистиң шевер холдуувус». Уран-чечен телефильм. (ГДР). 12.40 — 13.20 Польша композитор Гражина Бацевичниң хөгжүмүнүг портреди. 17.05 Автоспорт. Делегей маргылдаазы. Венгриядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Илбилиг билзек». Фергананың орус театрының уругларга шиизи. 18.40 «Бис — интернационалчылар бис». 19.05 Медээлер. 19.10 «Тыва черде». Программада: «Амыдырал хандырылга албан черлери». «Чурттаар ораң-бажың — 2000». «Тыва ёзулаллар, чаңчылдар». Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Азербайджан: 1990 чылдың чайы». 21.15 «Дамчыдылга эфирде...» 21.40 «Стакан иштиг суг». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.45 — 23.10 Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 В. Артыков чуруку-биле ужуражыышкын. 18.30 «Ye». 19.00 Мультфильмнер. 19.25 Коллаж. 19.30 БССР-ниң Курте-радиозу. «Мөңге болгаш чаа үүлдер». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АВГУСТ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 «Ол болган... болган...» 11.20 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Ye». 15.30 Мультфильм. 15.45 Конгонуң ритмнери болгаш аялгалары. 16.05 Фильм-концерт. 16.50 «Пакистан: берге хүннер таварыштыр байырлалче». 17.15 Бис болгаш экономика. «Россияның экономиказының хөгжүүр оруктары». 18.30 «Ye». 19.00 «Экии, хөгжүм!». 19.30 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 23.30 —23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аңнар цириги». 9.00 «Овур-хевир». Үстүү класс өөрөнчикилеринге литературжу дамчыдылга. 9.40 «Европаның өөрүшкүзү», Югославияга делегейниң уруглар фестивалы. 10.10 Уругларга фильм. «Арсланның ужуралдары». 1-ги сериязы. 11.15 Ритмниг гимнастика. 11.45 — 12.50 «Частың он чеди шинчизи». Телефильм. 5-ки сериязы. 17.00 Алда Аблабердыева ыр-сар. 17.30 Барымдаалыг фильм. 17.55 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Болуушкуннар, фактылар, тайылбырлар». «Бажыңны туткаш — чурттаар бис». «Кыдыындан көрүш». 19.45 Медээлер. 19.50 «Кодээниң амыдыралы». Дамчыдылгада: «Мал чеми белеткээри — хүнүнүң сагыш салыышкыны». «Чедип алдынганы — үстүкү хемчээл эвес».

МОСКВАДАН

20.50 П. Флоренский философ дугайында. 21.40 «Стакан иштиг суг». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.45—23.05 Боодалга спортунга Европа маргылдаазының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Аргентинадан дамчыдылга. Чапсарда (19.45) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!», 20.45—20.50 Коллаж.

Среда

АВГУСТ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Степанчиково суур база оон чурттакчылары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 10.05 Ксения Георгиади ырлаар. 10.30 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 12.30—13.10 «Ye». 15.30 Штраус. Концерт. 16.20 Мультфильм. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Индия дугайында дамчыдылга. 18.30 «Ye». 19.00 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 19.40 Улусчу хөгжүм концерти. 19.55 И. Л. Андрониковтуң рассказтары. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. (Италия). 23.10 «Танцылар, танцылар, танцылар». Бал танцыларының күүседикчилериниң делегей конкурузу. 23.55—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Барымдаалыг фильмнер. 9.00 «Экии, хөгжүм!». 9.35 Мультфильм. 10.05 Уругларга фильм. «Арсланның ужуралдары». 2-ги сериязы. 11.10 Барымдаалыг фильм. 11.30—12.40 «Частың он чеди шинчизи». Уран-чечен телефильм. 6-ры сериязы. 17.00 А. Шиитке— «Чайты дүне уйгу». 17.10 «Угаан-сарыыл чок күш херек бе». 17.40 Бир хуторнуң салым-чолу. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Чаа өөредилге чылынга белен силер бе?» «Кижи болгаш хоойлу». «Силерниң хандырылганар кандыгыл?». Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.50 Ниити ыры капеллазының концерти. 20.25 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.40 Коллаж. 20.45 Барымдаалыг фильм. 22.05 Д. Мехеш. «Бальтазар». Телешин. (Венгрияның ТВ-зи). 23.00—23.20 Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00—20.40 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Аргентинадан дамчыдылга. Чапсарда (19.40) «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

АВГУСТ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.10 Концерт. 10.20 И. Л. Андрониковтуң рассказтары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Ye». 15.30 Г. А. Сотбков чурукчуның ажылдарының делгелгези. 16.15 Хөгжүм эртинези. Р. Вагнер. Опералардан үзүндүлер. 17.10 Мультфильм. 17.35 Чернобыль халавының уржуктарының дугайында. 18.30 «Ye». 19.00 «Резонанс». «НАТО—СВД: оон соонда чүл?». 20.15 Концерт 21.00 «Ye». 21.30 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.10 Фильм-концерт. 00.10—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Овур-хевир». 9.35 Барымдаалыг фильмнер. 10.15 Уругларга фильм. «Бергеледерден чайлааш, аас-кежик тыпшас». 2-ги сериязы. 11.30—12.40 «Частың он чеди шинчизи». 8-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 В. Кривоностуң киржилгези-биле хөгжүмнүг программа.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 Видеоканал «Овур-хевир». «Ажык дээр адаанда театр». Өвүр районуң агитбригадазының оюн көргүзүү.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Кадык болунар, доктор Сарчуук» 21.00 «Чугаалаарга-ла чиик...» серия. 17.00 «Катап тургустунуушкун». «Бажыңым кайы» 17.30 Ритмниг гимнастика. 18.00 «Поморье ырлары». 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Программада: «Болуушкуннар, фактылар, тайылбырлар». «Противогазтарны кышка белеткээр бе?». «Директорну камгалаары-биле бүдүү ажыл сонсадыышкыны». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар. 19.55 «Саян эдээнде кежээ». Литература-хөгжүмнүг программа.

МОСКВАДАН

20.45 Хөгжүмнүг телефильм. 22.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Васильевтиң чөгаадыкчы ажылының кежээзи. 00.25—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Оканың оглу». Хөгжүмнүг телефильм. 9.45 У. Сароян. «Хорадан чоруттпа». Телешин. 12.50 Мультфильм. 13.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ырбакчы». Уран-чечен телефильм. 18.10 Барымдаалыг фильмнер. 18.55 Орус чугаа. 19.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Новый день» болуптуң концерти. 21.00 «Ye». 21.30 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Үшкү хүн. Чапсарда (23.10) — Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели. 01.05 — 03.25 «Дүнеки сеанс». «31-ги килдистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

Пятница

АВГУСТ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Ортулук». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.10 Мультфильм. 10.25 Кижи. Чер. Октаргай. 11.25 Барымдаалыг фильм. 11.45 «...16 харга чедир база оон улуг назы» 12.30—13.10 «Ye». 16.15 «Уруглар ырларының Москва конкурузу». 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.15 Индонезияның танцылары. 17.45 «Компьютер-биле чугаа». 18.30 «Ye». 19.00 «Зона. Идеяларының берге оруу». 19.30 И. Гайдн. «Чаңгы». Концерт. 19.45 Чугула репортаж. 19.55 «Хайлыг частырының төлдери». Уран-чечен телефильм. (Грузия). 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ медээлери. 21.45 «Ол болган... болган...» 22.15 «Көрүүшкүн». Тускай үндүрүлге. «Орус Америка». 23.30—23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 С. Прокофьев, И. Токмакова. «Робин Гудтун согуну». Фильм-шин. 10.15 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 10.25 Уругларга фильм. «Бергеден чайлааш, аас-кежик тыпшас». 2-ги сериязы. 11.30—12.40 «Частың он чеди шинчизи». 8-ки сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 В. Кривоностуң киржилгези-биле хөгжүмнүг программа.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 Видеоканал «Овур-хевир». «Ажык дээр адаанда театр». Өвүр районуң агитбригадазының оюн көргүзүү.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Кадык болунар, доктор Сарчуук» 21.00 «Чугаалаарга-ла чиик...»

Суббота

АВГУСТ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Авам, ачам база мен». 9.05 «Чыл үелери». Август. 10.05 Татар АССР-ниң Күрүнеиниң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 10.45 Ужуп чоруур тавактар: Бельгияның үш булуңу. 11.15 Барымдаалыг фильм. 11.55 «Партнер». Коммерция медээчизи. 12.25 «Пидемдек адаа-биле. 13.25 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 13.55 Уругларга фильм. «Школаже орук». 14.25 Полтавада музей дугайында. 14.50 Мультфильмнер. 15.30 «Америк киноларның арыннарындан». Киноконцерт. 16.35 Концерт. 17.40 Делегей панорамазы. 18.25 Чугула репортаж. 18.35 «Шерлок Холмс биле доктор Ватсонну ужуралдары». «Аграның эртинелери». 1—2 сериялары. Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 Улуг кижилерге мультфильм. 22.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Васильевтиң чөгаадыкчы ажылының кежээзи. 00.25—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Оканың оглу». Хөгжүмнүг телефильм. 9.45 У. Сароян. «Хорадан чоруттпа». Телешин. 12.50 Мультфильм. 13.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ырбакчы». Уран-чечен телефильм. 18.10 Барымдаалыг фильмнер. 18.55 Орус чугаа. 19.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Новый день» болуптуң концерти. 21.00 «Ye». 21.30 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Үшкү хүн. Чапсарда (23.10) — Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели. 01.05 — 03.25 «Дүнеки сеанс». «31-ги килдистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

Воскресенье

АВГУСТ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 11.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». 12.30 «Кадыкшыл» 13.15 «Уругларым уругларынга цирк». Уран-чечен фильм. 14.25 «Маримба Помес» уруглар ансамблиниң концерти. (Япония). 14.55 Шулук чогаалының минуталары. 15.05 «Валерий Леонтьев Индияда». 16.00 «Кедээден дамчыдылга». 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 Тоолдар ужуралдар оранында. «Чиик базымнар». Уран-чечен телефильм. 19.50 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады М. Вахутинский ойнаар. 19.55 6 сериялыг уран-чечен телефильм. «Ады чок шивээ». 1-ги сериязы. (Венгрия). 21.00 «Ye». 21.30—00.35 «Сопот-90». Делегейниң эстрада фестивалы. Гала-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Дүвүреливис чери». Барымдаалыг телефильм. 9.30 «Наурыз». Алма-Атадан дамчыдылга. 9.50 «Бистиң чурттап чоруур ораныыс». И. Беляев режиссерлүг фильмнери. «Ярмарка». «Өткүт тала». 10.55 Мультфильм. 11.10 «ХТК-90». Днепропетровскиниң Күрүне университеди биле Киевтиң политехниктиг институдунуң командаларының ужуражыышкыны. 13.00 Баскетбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Планета». Делегей программазы 18.00 «Чартык чүс чыл болгаш ужуражылга». Концерт. 19.25 Объектив». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Борис Пастернак дугайында дамчыдылга. 21.00 «Ye». 21.30 «Даглар ышталып тур». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 23.55—00.15 Боодалга спортунга делегей маргылдаазының хүн демдеглели.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет туругуут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улетпур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуп келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуулу, бажын № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 466.